

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ISSN 2394-8507

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਸਾਵਣ-ਭਾਦੋਂ, ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੭

ਅਗਸਤ 2015

ਜਿਲਦ ੫੯

ਅੰਕ ੫

ਸੰਪਾਦਕ

ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚੰਦਾ

ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫
ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਦੇਸ਼)	₹ ੨੫੦
ਲਾਈਫ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੨੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਵਿਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦੦
ਲਾਈਫ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੦੦੦੦

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

Secretary

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

Dharam Parchar Committee

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

(S.G.P.C.)

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Sri Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net

e-mail : gurmatparkashmonthly@gmail.com,

gyan_gurmat@yahoo.com

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ		੫
ਸੰਪਾਦਕੀ		੬
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ	-ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ	੯
ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	-ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਾਨਸਾ'	੧੭
ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੋਇ	-ਸ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੨੪
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ	- ਸ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੨੮
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ	-ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	੩੫
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ	-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂਗਰ	੪੯
ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ	-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	੫੬
ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ	-ਸ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਲਾਲੀਪੁਰ	੬੭
ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ	-ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ	੭੧
ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ: ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ	-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	੭੪
ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ	-ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ	੭੮
ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ-- ਪੜ	-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ	੮੮
ਕਵਿਤਾਵਾਂ		੯੦
ਖ਼ਬਰਨਾਮਾ		੯੫
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ		੯੭

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ :

ਭਾਦਉ ਭਰਮਿ ਭੁਲੀ...

ਭਾਦਉ ਭਰਮਿ ਭੁਲੀ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਪਛੁਤਾਣੀ॥
 ਜਲ ਥਲ ਨੀਰਿ ਭਰੇ ਬਰਸ ਰੁਤੇ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ॥
 ਬਰਸੈ ਨਿਸਿ ਕਾਲੀ ਕਿਉ ਸੁਖ ਬਾਲੀ ਦਾਦਰ ਮੋਰ ਲਵੰਤੇ॥
 ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਚਵੈ ਬਬੀਹਾ ਬੋਲੇ ਭੁਇਅੰਗਮ ਫਿਰਹਿ ਡਸੰਤੇ॥
 ਮਛਰ ਡੰਗ ਸਾਇਰ ਭਰ ਸੁਭਰ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਈਐ॥
 ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਛਿ ਚਲਉ ਗੁਰ ਅਪੁਨੇ ਜਹ ਪ੍ਰਭੁ ਤਹ ਹੀ ਜਾਈਐ॥੧੦॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੦੮)

ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਪਾਵਨ ਪਉੜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਦਰੋਂ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਤੀ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦੇ ਗਾਡੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਿਖਰਲਾ ਕੀਮਤੀ ਵੇਲਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਹ ਵੇਲਾ ਸੰਭਾਲਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਨ ਦੀ ਬਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਦਰੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦੌਰਾਨ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੱਢੂ ਗੁੜੈਂ-ਗੁੜੈਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੋਰ ਵੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੁਖ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਭਾਵ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਪਪੀਹਾ ਵੀ ‘ਪ੍ਰਿਉ-ਪ੍ਰਿਉ’ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਭੁਲਾ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸੱਪ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਡੰਗ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਤਲਾਬ, ਛੱਪੜ, ਟੋਭੇ ਆਦਿ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਛਰ ਡੰਗ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੁਖ ਕਿਉਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਭਾਦਰੋਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਿਆ ਜਾਏ ਭਾਵ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ■

ਸੰਪਾਦਕੀ

. . . ਜ਼ਰਾ ਯਾਦ ਕਰੋ ਕੁਰਬਾਨੀ।

੧੫ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਈ: ਦਾ ਦਿਨ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਦਰਜ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀਆਂ ਬੇਹੱਦ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਚੀਸ ਵਾਂਗ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਧਾਮ ਇਸ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਜੜੇ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਲਾਪਤਾ ਹੋਇਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਤੇ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਿਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੇਸ਼ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਉੱਭਰ ਆਇਆ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ, ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਸਦਾ ਹੀ ਰੜਕਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸੰਨ ੧੭੬੫ ਈ: ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ੧੭੬੧ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਏ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੋਰਟ ਵਿਲਿਅਮ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਬੜੀ ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੮੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਬੜ-ਚਾਲਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਟਿੱਕ ਕੇ ਬੈਠਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਏ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਮੁਸੀਬਤ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਬਟਵਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਜੋ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਉਹ ਕਹਿਣ-ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੭ ਈ: ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਖਾਤਰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤੂਫਾਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਫ਼ਤਾ-ਦਫ਼ਤੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਦਸਲੂਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪੂਰਬੀ ਪੁਲਿਸ ਪੰਜਾਬ ਲਾਈਨਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਗਈ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਮੋਕੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਕਮੋਕੀ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਨ ੧੯੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ “ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਐਕਟ” ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟ੍ਰੀਬਿਊਨਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉੱਧਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਗਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ੨੫੮੫੬ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ੯੩੬੬ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੇਵੱਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅੜਚਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦੀ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਅਸਥਾਪਨਾ ਐਕਟ ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੭ ਈ: ਤਕ ਲਾਗੂ ਰਿਹਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੫੭ ਈ: ਤੋਂ ੩੦ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੫੭ ਈ: ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ੮੬੦ ਬੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵੀ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਦਰਦ ਹੰਢ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਦਰਦ ਵੀ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੋ ਖੂਨ ਵਹਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ

—ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ*

ਬਾਣੀ ਰਚਣ, ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਇਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸੁਰਖਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸੱਚੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅ-ਬਦਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ‘ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ’ ਕ੍ਰਿਤ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਕਵੀ ਸੋਹਣ ਰਚਿਤ ‘ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬’ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ‘ਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿਵਾਉਣੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਜ਼ਾਰਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿੱਥ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਮੋ: +੯੧੯੮੮੮੮-੩੯੮੦੮

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇਵ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਘੋਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਬਤਾ (Divinity) ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (Sanctity) ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਧਾਰਣਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ: ਗਿਰਨਾ, ਡਿੱਗਣਾ ਜਾਂ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ।^੧ ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਰਣ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਬਾਣੀ, ਗ੍ਰੰਥ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿਵਾਉਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੰਪਾਦਨ ਇਸੇ ਮਿੱਥ-ਖੰਡਨ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਅਥਵਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੁਣੋ:

ਏਹੁ ਜੀਉ ਬਹੁਤੇ ਜਨਮ ਭਰੰਮਿਆ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਜੇਵਡੁ ਦਾਤਾ ਕੋ ਨਹੀ ਸਭਿ ਸੁਣਿਅਹੁ ਲੋਕੁ ਸਬਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸੰਕਲਪ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਦਿੱਬਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉੱਚੇਏ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸ਼ਬਦ/ਬਾਣੀ/ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੋਥੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਤਮਾਮ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਉੱਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਪੁੱਜਾ। ਸ਼ਬਦ, ਬਾਣੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੋਥੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਚਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਅਰਥਾਤ ਦੈਵੀ ਬਚਨ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ॥ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੮)

ਦੈਵੀ ਬਚਨ ਦੱਸ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗੋਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਣਹਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਜੋ ਸੁਣੇ ਕਮਾਵੈ ਸੁ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ॥

ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ॥ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਓਹੁ ਰਹੈ ਸਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੩੭੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਆਂ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਮੋਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਤੋਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕ ਵੀ। ਇਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਏਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਮੱਤ ਵੱਲੋਂ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਖਾਣ ਖਰਚਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਤੋਟ ਤਾਂ ਕੀ ਆਉਣੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਪੀਉ ਦਾਦੇ ਕਾ ਖੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ॥ ਤਾ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ॥੧॥

ਰਤਨ ਲਾਲ ਜਾ ਕਾ ਕਛੂ ਨ ਮੋਲੁ॥ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ ਅਖੂਟ ਅਤੋਲ॥੨॥

ਖਾਵਹਿ ਖਰਚਹਿ ਰਲਿ ਮਿਲਿ ਭਾਈ॥ ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੈ ਵਧਦੇ ਜਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੮੬)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਲੋਕ-ਮੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਲੋਕ-ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ’ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੀ ਮਿੱਥ ਦਾ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ, ਪਰ ਦਲੀਲਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੜ੍ਹਨ ਦਿੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ‘ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦੱਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਢੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੋਕ

ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮਝਦੇ ਨਹੀਂ? ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਜੇਕਰ ਘਿਉ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਧਾਤ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਘਿਉ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਵਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੈ, ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ।^੨

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਮਹੱਲ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉੱਲੇਖਯੋਗ ਪੱਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ (ਗ੍ਰੰਥ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹਨ : ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਰਾਗ ਬੱਧ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਰਾਗ-ਬੱਧ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਾਂਹ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵਾਰ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ। ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਏ ਸਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਅਭਿਨੰਦਨੀ ਸਵੱਈਏ ਹਨ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਉਹ ਸੰਪਾਦਕੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੁਖੈਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਗਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਕਵੀ ਛਾਪ 'ਨਾਨਕ' ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਖੇੜਾ ਨਿਹਾਇਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈ? ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਮਹਲਾ' ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ (ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਜਾਂ ਅਹੀਆਪੁਰ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ) ਵਿਚ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਏਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ-ਸੰਕੇਤ ਵਾਲੀ ਕਾਢ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਲੋਕ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ, ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਖੇੜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ (ਅੱਧਾ ਜਾਂ ਪੂਰਾ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ: ਆਸਾ ਬਾਣੀ ਨਾਮਦੇਉ ਜੀ ਕੀ, ਧਨਾਸਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਗੁਜਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਕੇ ਪਦੇ ਆਦਿ। ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਰਸ਼ਚਕ ਸ਼ਬਦ ਜੀ, 'ਜੀਉ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ' ਦੇਖਣ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਰਾਗਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਗਾਇਕੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀ ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।^੩ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਣਾ ਹੈ।^੪ ਗਾਇਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਅਗਲੀ ਹਦਾਇਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ ਛੰਦ ਜਾਂ ਧਾਰਣਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸਿਰਲੇਖ ਹਨ, ਵਡਹੰਸ ਮਹਲਾ ੪ ਘੋੜੀਆਂ, ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰਿ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਮਹਲਾ ੪ ਕਰਹਲੇ ਅਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਸਦੁ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੋੜੀਆਂ ਮੰਗਲ ਗੀਤ ਹਨ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਸ਼ੋਕ ਗੀਤ। ਕਰਹਲੇ ਉਹ ਲੰਮੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ ਵਪਾਰੀ ਉਠਾਂ ਤੇ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਕਤ-ਕਟੀ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਸਫਰ ਵਿਚ

ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਦ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਤਰੱਦਦ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ/ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਨਾਂ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਲੰਮੇਰੀ ਜਾਂ ਛੋਟੇਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਢੁਕਵਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਰੰਭਲੀ/ਅਖੀਰਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼। ‘ਸੋਦਰੁ’, ‘ਸੋਹਿਲਾ’, ‘ਸੁਖਮਨੀ’, ‘ਅਨੰਦ’ ਅਤੇ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਸੋਦਰੁ ਅਤੇ ‘ਸੋਹਿਲਾ’ ਸੰਪਾਦਿਤ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਇੱਥੇ ਸੰਚਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ’ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਯਕੀਨਨ ਸੰਪਾਦਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ/ ਛੰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਕਾਈਆਂ (ਚਰਣਾਂ) ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਅੱਠ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਪਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਖੀਰ ’ਤੇ ਦੋ ਅੰਕ ਹਨ। ੮॥੨੪॥ ਇੱਥੇ ੮ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੰਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ੨੪ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ੧੭॥੧॥ ਇੱਥੇ ੧੭ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਕ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਦਾ ਸੂਚਕ ਪਦ ‘ਜੁਮਲਾ’ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਅੰਕ/ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅੰਕ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਮਨ-ਇੱਛਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ: ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮਹਲਾ ੪ ਚਉਥਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕ ੪ ਨੂੰ ਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਚਉਥਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ, ੨ ਨੂੰ ਦੂਜਾ, ੩ ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਰਹਾਉ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ, ਰਹਾਉ ਤੀਜਾ ਆਦਿ।

ਅਕਸਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ ੧੪੧੦ ਤੋਂ ੧੪੩੦ ਤਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਹੀ ਹੈ। “ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ” ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਬਚ ਰਹੇ, ਉਹ ਇੱਥੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ “ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੋ ਨਾਹੀ” ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ (Colophon) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਥਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਤੋਂ ਹੈ।^੫

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਥਵਾ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਕ੍ਰਮ-ਉਪਸੰਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।^੬ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਏਕਤਾ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ: ‘ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ’ ਅਥਵਾ ਭੂਮਿਕਾ (ਪੰਨੇ ੧-੧੩) ਰਾਗ ਬੱਧ ਬਾਣੀ, (ਪੰਨੇ ੧੪-੧੩੫੨) ਅਤੇ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ (ਪੰਨੇ ੧੩੫੩-੧੪੩੦) ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਜਪੁ’ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗ ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਇਕ ਉਪ-ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਰੰਭ ‘ਸ’ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਸਤਿਨਾਮੁ) ਅਤੇ

ਅਖੀਰ ਵੀ ‘ਸ’ ਅੱਖਰ ਨਾਲ (ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ) ਇੱਥੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਲੋੜ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਤਕਰਾ। ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪੰਨੇ ਵਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਬਾਣੀ-ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਬੱਧ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ “ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ” ਬਣਾ ਕੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਪਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰੰਭਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਰੰਭਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਸ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਔਕੜ ਨਾ ਆਵੇ। ਅੱਜ ਇਸੇ ਤਤਕਰੇ ਦਾ ਮਾਡਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਈਆਂ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ‘ਤੇ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਰਣੇ ਵਜੋਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਾਣੀਕਾਰ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਘੜ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਉੱਚੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਣੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਗਮ, ਸੁਖੈਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣਗੋਚਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

੧. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, ੧੯੮੧, ਸਫਾ ੬੬

੨. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ, (ਸੰਪ, ਧਰਮ ਚੰਦ ਵਾਤਿਸ਼), ਸਫਾ ੨੧੮

੩. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, ੧੯੮੧, ਸਫਾ ੧੦੮੧

੪. ਸ਼ਬਦਾਰਥ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, ਮਈ ੧੯੬੯, ਪੰਨਾ ੧੩੭.

੫. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸਫਾ ੯੮੬.

੬. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੧੨.

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

-ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਾਨਸਾ'

ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।^੧ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ:

ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਉਤਮੁ ਜਨਮੁ ਸੁ ਮਾਣਸਿ ਦੇਹੀ।

ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥ ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥

(ਪੰਨਾ ੩੭੪)

ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਕ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਮਿਸ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੀ। ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਕਹਿ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਜੋ, ਤਮੋ, ਸਤੋ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ।^੨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥

ਹਰਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤੁਧੁ ਵਿਚਿ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥

ਹਰਿ ਆਪੇ ਮਾਤਾ ਆਪੇ ਪਿਤਾ ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਉਪਾਇ ਜਗਤੁ ਦਿਖਾਇਆ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਬੁਝਿਆ ਤਾ ਚਲਤੁ ਹੋਆ ਚਲਤੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕਾ ਮੂਲੁ ਰਚਿਆ ਜੋਤਿ ਰਾਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੯੨੧)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਜੋ ਪਲ ਪਲ ਵਿਚ ਖੀਨ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।^੩ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਹ ਤੇ ਦੇਹੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਜੱਗੀ) ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕਵਾਦ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਚੌਮੁਖੀਏ ਦੀਵੇ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਜੋਤਿਮਾਨ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੇਹ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲ

*ਪੰਨਾ ੩੭੪, ਰੇਲ ਕੋਚ ਫੈਕਟਰੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ-੧੪੪੬੦੨ ਮੋ: +੯੧੯੯੮੮੩-੫੧੬੬੦

ਹੈ।^੪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸਰੀਰ (ਤਨ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੇ ਤਨੁ ਰਚਿਓ ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੭)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਤਿੰਨੇ ਤੱਤ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਅੰਦਰ ਸਕ੍ਰਿਅ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਈ ਵਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਇਹ ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਉਤਭੁਜ ਅਤੇ ਸੇਤਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭੁਜ ਸੇਤਜ ਤੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜੰਤਾ॥

ਏਕੁ ਪੁਰਬੁ ਮੈ ਤੇਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤੂ ਸਭਨਾ ਮਾਹਿ ਰਵੰਤਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫੯੬)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਰਤਾ ਨੇ ਰਕਤ ਬਿੰਦ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਖਿਆਤ ਹੋਈ:

ਰਕਤੁ ਬਿੰਦੁ ਕਾ ਇਹੁ ਤਨੋ ਅਗਨੀ ਪਾਸਿ ਪਿਰਾਣੁ॥

ਪਵਣੈ ਕੈ ਵਸਿ ਦੇਹੁਰੀ ਮਸਤਕਿ ਸਚੁ ਨੀਸਾਣੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩)

ਵੇਦਾਂਤਵਾਦੀ ਮੁੱਖ, ਨੱਕ ਆਦਿ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਨਾਦਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਮਯ ਕੋਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦਰਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅੰਧਕਾਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਜੋ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਸੂਖਮ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਸਰੀਰ ਜੋ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।^੫ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਭ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਰਕਤ ਬੀਰਜ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਬੁੱਤ ਰੂਪੀ ਪੁਤਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨਮੈ ਕੋਸ਼ ਬੁਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਵੇਦਾਂਤਕ ਸਨ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਾਣੀ ਨੂੰ (ਭਾਵ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੂੰਦ ਨੂੰ ਮੈਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਟੀ (ਮਾਤਾ ਦੀ ਰਕਤ) ਗੋਰੀ (ਲਾਲ ਹੈ) ਉਸ ਨੂੰ

ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਦੇਹ ਬਣੀ ਹੈ:

ਪਾਨੀ ਮੈਲਾ ਮਾਟੀ ਗੋਰੀ॥ ਇਸ ਮਾਟੀ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਜੋਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੩੩੬)

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੇਟ ਅੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਅੰਦਰ ਇਹ ਜੀਵ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਦਾ ਹੈ:

-ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਹੁਕਮਿ ਪਇਆ ਗਰਭਾਸਿ॥

ਉਰਧ ਤਪੁ ਅੰਤਰਿ ਕਰੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਖਸਮ ਸੇਤੀ ਅਰਦਾਸਿ॥

(ਪੰਨਾ ੨੪)

-ਮੁਖੁ ਤਲੈ ਪੈਰ ਉਪਰੇ ਵਸੰਦੋ ਕੁਹਥੜੈ ਥਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੨੦੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਦਸ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੇ ਥਣਾਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਰਾ-ਭਾਬੀ ਤੇ ਭੈਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੀਅ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਕੇ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਕਾਮ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤਿ ਕੁਜਾਤਿ ਭੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਸਤਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਕੇ ਜੀਵ ਪਦਾਰਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਦੇ ਵਸੋਬਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਠਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੋਸ ਚਿੰਟੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਹ ਖਿੱਚ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।^੬

ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ, ਮਨ, ਅੰਤਹਕਰਣ, ਚੇਤਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਖਸ਼ਮ ਆਦਿਸ਼ਯ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸਰੀਰ ਸਥੂਲ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਪੰਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਖਸ਼ਮ ਸਰੀਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੇ ਨੱਕ, ਕੰਨ, ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਤੇ ਖੱਲੜੀ ਤਵਚਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸੂਖਮ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਥਾ ਅਨੁਭਵਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੇ-- ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮ ਇੰਦ੍ਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਅਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਖ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ:

-ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਰਿ ਰਾਖੈ ਵਾਸਿ॥ ਤਾ ਕੈ ਆਤਮੈ ਹੋਇ ਪਰਗਾਸੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੩੬)

-ਅਨੇਕ ਜਤਨ ਕਰੇ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਸਿ ਨ ਹੋਈ॥ ਕਾਮਿ ਕਰੋਪਿ ਜਲੈ ਸਭੁ ਕੋਈ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਮਨੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਮਨ ਮਾਰੇ ਮਨਹਿ ਸਮਾਇਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੬੨)

-ਸਾ ਰਸਨਾ ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇਰੇ ਰਾਮ॥

ਤੇ ਸ੍ਰਵਣ ਭਲੇ ਸੋਭਨੀਕ ਹਰਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣਹਿ ਹਰਿ ਤੇਰੇ ਰਾਮ॥

ਸੋ ਸੀਸੁ ਭਲਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਵਨੁ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਜੋ ਜਾਇ ਲਗੈ ਗੁਰ ਪੈਰੇ ਰਾਮ॥

ਗੁਰ ਵਿਟਹੁ ਨਾਨਕੁ ਵਾਰਿਆ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਚਿਤੇਰੇ ਰਾਮ॥੨॥

ਤੇ ਨੇਤ੍ਰ ਭਲੇ ਪਰਵਾਣੁ ਹਰਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਜੋ ਸਾਧੂ ਸਤਿਗੁਰੁ ਦੇਖਹਿ ਰਾਮ॥

ਤੇ ਹਸਤ ਪੁਨੀਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਰਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਜੋ ਹਰਿ ਜਸੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਲੇਖਹਿ ਰਾਮ॥

ਤਿਸੁ ਜਨ ਕੇ ਪਗ ਨਿਤ ਪੂਜੀਅਹਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਜੋ ਮਾਰਗਿ ਧਰਮ ਚਲੇਸਹਿ ਰਾਮ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਵਿਟਹੁ ਵਾਰਿਆ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ੍ਰੀਏ ਹਰਿ ਸੁਣਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਮਨੇਸਹਿ ਰਾਮ॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੫੪੦)

ਸਰੀਰ ਚਲਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਮ (ਪ੍ਰਾਣ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਹੀਂ 'ਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ। ਯੋਗ ਮਤ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕ੍ਰਿਆ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਨ, ਸਮਾਨ, ਉਦਾਨ, ਵਯਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ:

ਪ੍ਰਾਣ ਰਿਦੇ ਅਪਾਨ ਗੁਦ ਨਾਭਿ ਸਮਾਨੇ ਜਾਨ॥

ਕੰਠ ਸਥਾਨ ਉਦਾਨ ਕੋ ਸਰਬ ਸਰੀਰਾ ਬਯਾਨ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ, ਸਫਾ ੧੬੭)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਵੇਚਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਰੀਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਰੀਰ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਸਰੀਰ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

-ਜਬ ਲਗੁ ਜੋਬਨਿ ਸਾਸੁ ਹੈ ਤਬ ਲਗੁ ਇਹੁ ਤਨੁ ਦੇਹ॥

ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵਈ ਢਹਿ ਵੇਰੀ ਤਨੁ ਖੇਹ॥

(ਪੰਨਾ ੨੦)

-ਕਾਇਆ ਮਹਲੁ ਮੰਦਰੁ ਘਰੁ ਹਰਿ ਕਾ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਰਾਖੀ ਜੋਤਿ ਅਪਾਰ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੫੬)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮਨ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ, ਸੁੱਖ ਸੰਕਪਲ, ਇੱਛਾ, ਰਾਗ ਦ੍ਰੇਸ਼, ਬੋਧ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਸ਼ਮ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਨ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸੰਕਲਪ, ਵਿਕਲਪ, ਇੱਛਾ ਤਥਾ ਖਿਆਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਕਰਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨ ਹੈ। ਮਨ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਕਤੀ ਇਹੁ ਮਨੁ ਸੀਉ॥ ਇਹੁ ਮਨੁ ਪੰਚ ਤਤ ਕੋ ਜੀਉ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਲੇ ਜਉ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ॥ ਤਉ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤੈ ਕਹੈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੨)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਨ ਆਤਮਾ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੪੧)

ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵ ਹੈ। ਮਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਤਰਵਰੁ ਕਾਇਆ ਪੰਖਿ ਮਨੁ ਤਰਵਰਿ ਪੰਖੀ ਪੰਚ॥

ਤਤੁ ਚੁਗਹਿ ਮਿਲਿ ਏਕਸੇ ਤਿਨ ਕਉ ਫਾਸ ਨ ਰੰਚ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੪)

ਬੁੱਧੀ :- ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਫੁਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਦੀ, ਸਮਝਦੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਭਲੇ, ਬੁਰੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਉੱਜਲ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੁੱਧ, ਮੱਤ, ਸਿਆਣਪ, ਅਕਲ, ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਚਤੁਰਾਈ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ‘ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਆਣਪ’ ਇਸ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

—ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਨਿਰਮਲ ਬਿਚਰਿ ਬਿਚਰਿ ਰਸੁ ਪੀਜੈ॥

(ਪੰਨੇ ੧੩੨੫)

ਅਹੰਕਾਰ : ਗੁਰਮਤਿ ਅੰਦਰ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ‘ਹਉਮੈਂ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਉਮੈਂ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਹਉਮੈਂ’ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਇਹ ‘ਹਉ’ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਸਮਸਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲ ਕੇ ‘ਹਉਮੈਂ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੈਂ ਮੇਰਾ। ਹਉਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤ : ਅਤੰਹਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭਵਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਅਰਥਾਤ ਸਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਤਥਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੰਹਕਰਣ ਦੀ ਚਿੱਤਕ ਰੂਪ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਸੁਰਤਿ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਿੱਤ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਚੀਸ ਗੁਣ : ਗੁਰਮਤਿ ਅੰਦਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ‘ਪੰਚੀਗੁਣਾਂ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪੰਜ ਤੱਤ ਅਤੇ ਪੰਝੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਦੇਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪੰਚ ਤਤ ਪੰਚੀਸਿ ਗੁਣਿ ਸਤ੍ਰਿ ਮਿਤ੍ਰ ਮਿਲਿ ਦੇਹਿ ਬਣਾਈ। (ਵਾਰ ੧:੨)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪਾਂਚ ਪਚੀਸ ਮੋਹ ਮਦ ਮਤਸਰ ਆਡੀ ਪਰਬਲ ਮਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੬੧)

ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਪੰਚੀਸ ਗੁਣ’ ਜਾਂ ਪੰਝੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

੧. ਅਕਾਸ਼ : ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਮਦ।
੨. ਵਾਯੂ : ਬਲ, ਦੌੜਣਾ, ਪਸਰਨਾ, ਸੰਕੋਚਨਾ, ਵਧਾਣਾ।
੩. ਅਗਨੀ : ਨੀਂਦ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸੋਭਾ), ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਆਲਸ।
੪. ਜਲ : ਲਹੂ, ਪਸੀਨਾ, ਪਿਤ, ਕਫ, ਵੀਰਜ।
੫. ਪ੍ਰਿਥਵੀ : ਚੰਮ, ਹੱਡ, ਮਾਸ, ਨਾੜੀ, ਰੋਮ।

ਪੰਜ ਤੱਤ ਪੰਝੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਮਿਲ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੱਤ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਤੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:-

੧. ਅਕਾਸ਼ : ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ, ਮਨ, ਚਿੱਤ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ, ਅੰਤਰ, ਇੰਦ੍ਰਿਯ।
੨. ਵਾਯੂ : ਵਯਾਨ, ਸਮਾਨ, ਪ੍ਰਾਣ, ਉਦਾਨ, ਅਪਾਨ, ਪੰਚ ਪ੍ਰਾਣ।
੩. ਅੱਗ : ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਕੰਨ, ਜੀਭ, ਤਵਚਾ, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਯ।
੪. ਜਲ : ਹੱਥ ਪੈਰ, ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ, ਲਿੰਗ, ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਿਯ।
੫. ਪ੍ਰਿਥਵੀ : ਸ਼ਬਦ ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਪੰਜ ਵਿਖਯ।

ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਰੀਰ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਦ ‘ਕਾਰਨ’ ਅਗਿਆਨ (ਨਾਸ਼) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੇਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਮਨ, ਬੁਧੀ, ਚਿੱਤ, ਅਹੰਕਾਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

੧. ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ॥੧॥
ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ॥
ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਕਰਿਆ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਰਭ ਹਿਰਿ ਖਰਿਆ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ॥ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੬)
੨. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਸਫਾ ੩੦੫
੩. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸਫਾ ੧੭੦
੪. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਸਫਾ ੧੧੪, ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:

੧. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:), ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
੨. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼
੩. ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ
੪. ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ
੫. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ

ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੋਇ

-ਸ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਰਜੇ ਗੁਣ, ਤਮੇ ਗੁਣ ਤੇ ਸਤੋ ਗੁਣ:

-ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਸੰਸਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੩੮੯)

-ਰਜ ਗੁਣ ਤਮ ਗੁਣ ਸਤ ਗੁਣ ਕਹੀਐ ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਭ ਮਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੨੩)

-ਰਜ ਤਮ ਸਤ ਕਲ ਤੇਰੀ ਛਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੮)

ਰਜੇ ਗੁਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਊਰਜਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ, ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤਮੇ ਗੁਣੀ ਆਲਸੀ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੀਣ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਰਾਂਦਾ ਹੈ, ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਲਾ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ।

ਸਤੋ ਗੁਣੀ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹੈ-ਨਾ ਸੁਸਤ ਨਾ ਕਾਹਲਾ, ਨਾ ਤੇਜ਼ ਨਾ ਹੌਲੀ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਦੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਉਲਝਣ (Confusion) ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਮੇ ਗੁਣੀ ਵਾਂਗ ਸੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਠੀਕ ਰਾਹ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਵੰਡ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਭਾਉ (Quality) ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਜੇ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ। ਤਮੇ ਗੁਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ('ਤਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਹੈ)। ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਸੋਧ-ਹੀਣ, ਅਰਥ-ਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਤੋ ਗੁਣੀ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਤਾਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਗੁਣ-ਹੀਣ ਗੁਣ ਨੂੰ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਸਤੋ (ਸਹਯੋ) ਵਿਚ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ (ਲਖ) ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਾਂਦਾ ਹੈ:

-ਵਿਣੁ ਗਾਹਕੁ ਗੁਣੁ ਵੇਚੀਐ ਤਉ ਗੁਣੁ ਸਹਯੋ ਜਾਇ॥

*੩੦੩/੧, ਐਵਰੀ ਟਾਵਰ, ਜੁਹੂ ਕੋਲੀ ਵਾੜਾ ਰੋਡ, ਮੁੰਬਈ-੪੦੦੦੪੯

ਗੁਣ ਕਾ ਗਾਹਕੁ ਜੇ ਮਿਲੈ ਤਉ ਗੁਣ ਲਾਖ ਵਿਕਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੬)
ਸਾਰੇ ਤਿਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਅੰਦਰਲਾ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਮਾਇਆ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ ਹੈ ਪਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ:

–ਤੈ ਗੁਣ ਬਿਖਿਆ ਅੰਧੁ ਹੈ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦)

–ਰਜ ਗੁਣ ਤਮ ਗੁਣ ਸਤ ਗੁਣ ਕਹੀਐ ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਭ ਮਾਇਆ॥
(ਪੰਨਾ ੧੧੨੩)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਪਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

–ਤੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਉਥਾ ਪਦੁ ਪਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦)

–ਤੀਨਿ ਬਿਆਪਹਿ ਜਗਤ ਕਉ ਤੁਰੀਆ ਪਾਵੈ ਕੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੨੯੭)

–ਮਨ ਰੇ ਤੈ ਗੁਣ ਛੋਡਿ ਚਉਥੈ ਚਿਤੁ ਲਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੦੩)

ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ, ਇਸ ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ, ਇਸ ਤੈ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਹਾਲਤ ਨੂੰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸਹਜੁ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

–ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣਾ ਵਿਚਿ ਸਹਜੁ ਨ ਪਾਈਐ ਤੈ ਗੁਣ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੮)

–ਚਉਥੇ ਪਦ ਮਹਿ ਸਹਜੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਲੈ ਪਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੮)

‘ਸਹਜੁ’ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਸੀਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਅੰਤਰੀਵ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਨ ਗੁਣਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਪੱਥਰ ਹਟਾ ਦਿਓ, ਇਹ ‘ਸਹਜੁ’ ਆਪੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਅਗਨੀ (ਪਾਵਕ) ਦਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ਹੈ– ਸੜਣਾ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵਗਣਾ, ਹਵਾ ਦਾ ਸਹਜ ਹੈ– ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਇਹ ਸਹਜ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ:

–ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਇਹੈ ਗੁਨਾਉ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਉ ਪਾਵਕ ਕਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੨)

ਇਵੇਂ ਹੀ ਚੰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੈ– ਧਰਤੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣਾ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੈ– ਸੂਰਜ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣਾ। ਇਹ ਸੁਭਾਉ ਅਧੀਨ ਸਹਜੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਸਮਝੋ ਅਤੇ ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਣ ਦਿਓ, ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਓ:

–ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੨)

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਿਰਫ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ

ਗਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥ-ਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਕੰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇ, ਉਹੀ ਕੰਮ ਸਹਜ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਾਡੇ ਸੁਭਾਉ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਉਹ ਸਹਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਡਾਕੀਆ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਥੈਲਾ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਕਸਰਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ (Weight lifting)। ਇਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਸਹਜ ਹੈ।

ਮਾਂ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਨ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਰਮ ਸਹਜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਹੈ ਨਾ ਉਪਕਾਰ:

—ਬਧਾ ਚਟੀ ਜੋ ਭਰੇ ਨਾ ਗੁਣ ਨਾ ਉਪਕਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੭)

ਤਾਨਸੈਨ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਵੱਈਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਗਾਣਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਦਰਸਾਈ। ਤਾਨਸੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹਜ਼ੂਰ! ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਤ-ਬਰਾਤੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ! ਅਕਬਰ ਉਸ ਦਾ ਗਾਣਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਉਡੀਕ ਬਾਅਦ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਗਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਨ ਮੁਗਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਛਾ ਕਿਦਾਂ ਗਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਕਿਹਾ, ਹਜ਼ੂਰ! ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਆਪ ਦਾ ਮੂਡ ਦੇਖ ਕੇ ਗਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮਨ ਚਾਹੇ ਜਾਂ ਨਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਗਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਬੈਗਰਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਗਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰੋਂ ਗੀਤ ਉੱਠੇ ਤਾਂ ਹੀ ਗਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ਗਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਹੀ ਫਰਕ ਹੈ! ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਹਜਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਸਹਜਤਾ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਰਮ ਆਪ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ:

ਕਰਮੀ ਸਹਜੁ ਨ ਊਪਜੈ ਵਿਣੁ ਸਹਜੈ ਸਹਸਾ ਨ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੧੯)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਝਾਓ ਦੋਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ:

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥ ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬)

ਇਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੇਵਾ ਹੈ’। ਪਰ ਜੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮਨ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ, ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਕੀ ਸਾਰ? ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਦਸ-ਦਸ ਘੰਟੇ ਤਪਾਂਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਪਸੀਨਾ ਵਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਰੁਖੀ-ਮਿਸੀ ਖਾ ਰਹੇ। ਇੱਕੋ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਫਲ ਹੋਏ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਨ। ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਇੱਟ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਮੈਲੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਹੈ। ਇਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਹਜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ।

ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੋ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦੂਸਰੇ ਕੀ ਕਰਨਗੇ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਗੇ? ਚੰਗਾ ਰਾਹ ਇਹੀ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ; ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਰਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਰੋ। ਦੋਵੇਂ ਖੁਸ਼।” ਗੱਲ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ, ਕਿਉਂ ਪਖੰਡ ਕਰਨਾ।

ਅਸੀਂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੁੱਢੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੋਚਦੇ ਕੁਝ ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਸ਼ੱਕ-ਸੰਦੇਹ ਉੱਪਰ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਅੰਦਰੋਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਹੁਤੀ ਕਰਕੇ ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ, ਸੁਲਾਹ-ਸਫਾਈ, ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ/ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਤ ਨਹੀਂ, ਕਥਨੀ-ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਏਦਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਹਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਹਜ ਵਿਚ ਝੂਠ ਫਰੋਬ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੂਠੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੀਂ ਸਹਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ—

ਭੈ ਵਿਚਿ ਨਿਰਭਉ ਪਾਇਆ॥ ਤਾ ਸਹਜੈ ਕੈ ਘਰਿ ਆਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੫੯੯)

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਜਤਾ ਲਿਆਓ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਬਚਾਓ। ਨਾ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝੋ ਨਾ ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਉਹੀ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਸਹਜ ਸਾਡਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲੱਭਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

ਪਤੇ ਸੁਨੇ ਕਿਆ ਹੋਈ॥ ਜਉ ਸਹਜ ਨ ਮਿਲਿਓ ਸੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੫)

ਸਹਜ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਜੇ ਵੀ ਕਰੋਗੇ, ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਏਗਾ। ਜੇ ਵੀ ਸਹਜ ਸੁਭਾਅ ਥਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਣ ਦਿਓ, ਠੀਕ-ਗਲਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਕਰੀ ਜਾਓ:

ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੋਇ॥

(ਪੰਨਾ ੨੮੨) ■

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ

– ਸ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਮਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ

ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਸੁਖਾਲਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਜੰਗਲ ਭ੍ਰਮਣ, ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਸਮਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਕੀਰਤਨ, ਕਥਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਨੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ ਨੇ ਨੌਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਵੈਦਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਊਰਜਾ, ਸੁਭ ਅਮਲ, ਚੰਗਿਆਈ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਊਰਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਨਵ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਅਸੁਰ, ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਪਾਪ, ਭਗਤ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕ, ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਹੈ:

ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਾ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ

*ਗ੍ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਪੰਥ ਰਤਨ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹਤਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਐਡਵਾਂਸ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ। ਮੋ. ੯੯੧੫੪-੩੯੯੫੨.

ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਮੱਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦਿਆ ਚਾਂਗੇਦਿਆ ਮਤੀ ਦੇਦਿਆ ਨਿਤ॥

ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਵਾਇਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੮)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ, ਸੂਰਮੇ ਅਤੇ ਛਤ੍ਰਪਤਿ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਕ ਉਰਦੂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮੇਂ ਖੁਦਾ ਕੀ ਜ਼ਯਾ ਕਾ ਜ਼ਹੂਰ ਹੈ,
ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਗ਼ਾਫਿਲੋਂ ਸੇ ਵਹ ਦਿਲਦਾਰ ਦੂਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਤੇਈ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚੌਵੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੈਦੇਉ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ, ਭਗਤ ਪੰਨਾ ਜੀ, ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਧੂ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਰਾਜਾ ਬਲਿ, ਅੰਬਰੀਕ, ਜਨਕ, ਹਰੀਚੰਦ ਤੇ ਤਾਰਾ ਰਾਣੀ, ਬਿਦਰ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦਰੋਪਤੀ, ਸੁਦਾਮਾ, ਅਹਿਲਿਆ, ਬਾਲਮੀਕ, ਅਜਾਮਲ, ਗਨਿਕਾ, ਪੂਤਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਿਸ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਅੰਬਰੀਕ, ਸੁਦਾਮਾ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਦਰੋਪਤੀ, ਅਹਿਲਿਆ, ਭਭੀਖਣ, ਬਲਿ, ਧੂ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੇ ਸਹਿਮ ਤੋਂ ਢਾਰਸ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ। ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਗਿਆਂ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਛੇਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੁਣਾ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।^੧

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੌਣ ਸਨ? ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਹੀ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਕਿਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ? ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਿੱਖੋ! ਤੁਸੀਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਫੌਜਾਂ ਦਾ, ਵੱਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਪਰ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।^੨

ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਜੱਗੀ) ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ‘ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਾਰ’ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖ/ ਭਗਤ ਦੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਸਰਬਤਰ ਉਸਦਾ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤਵੱਛਲਤਾ, ਨਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਸਾਧਸੰਗਤ ਦੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠਤਾ, ਭਾਉ ਭਗਤੀ, ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਭਗਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ, ਸੁਹਜ ਭਾਵ, ਭਗਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਨਿਥਾਵੇਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ, ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਬਿਰਦ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੰਖਿਪਤ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਦਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਲਈ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਚੁੱਕੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਅਵਦਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਰੇਰਨਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।^੩

ਵਾਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ:

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਭਗਤ ਧੂ ਜੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਧੂ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਭਗਤ ਧੂ ਘਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਧੂ ਰੋਂਦਾ-ਰੋਂਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ ਤੂੰ ਰਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਸੀ ਹੈ? ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਧੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵੈਰੀ ਮਿੱਤਰ ਬਣਨਗੇ? ਮਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਧੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਏਥੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਭਗਤ ਧੂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਤਾ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਅਬਿਚਲ ਰਾਜ ਦਿਵਾਇਆ। ਦੂਜੇ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਹਰਿਣਾਖਸ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੱਲਰ ਵਿਚ ਕਮਲ ਫੁੱਲ

ਖਿੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਤੀਜੇ ਭਗਤ ਰਾਜਾ ਬਲਿ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਭਗਤ ਅੰਬਰੀਕ ਹਨ। ਪੰਜਵੇਂ ਭਗਤ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਸਹਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਗਲੇਂ ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਛੇਵੇਂ ਭਗਤ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਰਾਣੀ ਹਨ। ਰਾਣੀ ਤਾਰਾ ਰਾਜੇ ਹਰੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੜਾਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆਂਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਣੀ ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੇ ਰਾਣੀ ਤਾਰਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਵੀ ਸਤਸੰਗੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੱਤਵੇਂ ਭਗਤ ਬਿਦਰ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਠਵੀਂ ਭਗਤ ਦਰੋਪਤੀ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਾਸ਼ਣ ਨੇ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਦਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਪੰਜੇ ਪਾਂਡਵ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਦਰੋਪਤੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦਰੋਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਨੌਵੇਂ ਭਗਤ ਸੁਦਾਮਾ ਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਵਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ। ਦਸਵੇਂ ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮਿਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਨੂੰ ਮਿਲ। ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਹਨ। ਚੌਦਵੇਂ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਹਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਹੋਈ। ਪੰਦਰ੍ਹਵੇਂ ਅਤੇ ਸੋਲਵੇਂ ਭਗਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਛੂਹ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਗੁੜਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਿੱਤੇ ਤੋਂ ਨਾਈ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਫੈਲੀ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ। ਉਨੀਵੀਂ ਭਗਤ ਅਹਿਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੇਂ ਭਗਤ ਬਾਲਮੀਕ ਜੀ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੇਂ ਭਗਤ ਅਜਾਮਲ ਹਨ। ਬਾਈਵੀਂ ਭਗਤ ਗਨਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਾਧੂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਤੋਤੇ ਨਾਲ ਗਨਿਕਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਬਿਬਾਣ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗਈ। ਤੇਈਵੀਂ ਭਗਤ ਪ੍ਰਤਨਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਉੱਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਚੌਵੀਵਾਂ

ਭਗਤ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਪਦਮ ਨੂੰ ਮਿਰਗ ਦੀ ਅੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਤੀਰ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਿਤਾਰਿਆ। ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪਤਿਤਾਂ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤੱਤ

ਉਪਰੋਕਤ ਭਗਤ, ਭਗਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਭਗਤ ਧੂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਾਗ਼ੀ ਸੁਰ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜਿਸਦੀ ਬਾਲ ਉਮਰ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭਗਤ ਧੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੁਲਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਭਗਤੀ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਧੂ ਇਕੱਲਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਪਰ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਾਂਗ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਬਲਿ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਅੰਬਰੀਕ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੁਰਬਾਸੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਗੁੱਸੇਖੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਬੁਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਗੁਣ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਭਗਤ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਗਦੇ ਪਏ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਤ ਲੋਕ 'ਤੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਹਰੀਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਰਾਣੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਤਾਰਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਘਰ ਹੀ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਭਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਆਪ ਤਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰਾਣੀ ਦਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਣਦਿਆਂ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਕੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਦਰ ਕੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਦਰੋਪਤੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉੱਪਰ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ

ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਪਤੀ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੁਦਾਮਾ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਸੁਦਾਮੇ ਦੇ ਘਰ ਗਰੀਬੀ ਸੀ। ਸੁਦਾਮੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸੁਦਾਮੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੁਦਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਸੁਦਾਮੇ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੁਦਾਮੇ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਚੌਲ ਖਾਧੇ। ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਲਿੰਦਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੈਦੇਉ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਭਗਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚੋਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਚੋਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਭੋਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਭਗਤਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੰਗ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਘਰ-ਘਰ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਮੁਰਦਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਢੋਂਦੇ ਸਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨੀਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਹਿਲਿਆ, ਬਾਲਮੀਕ, ਅਜਾਮਲ, ਪੂਤਨਾ, ਗਨਿਕਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੁਰਾਈਆਂ ਭਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝ ਆਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਓਟ ਤੱਕੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਔਗੁਣ ਮੁਆਫ ਹੋਏ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ, ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਨਿਡਰਤਾ, ਪਿਆਰ, ਭਰੋਸਾ, ਪਛਤਾਵਾ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੀ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਅੰਬਰੀਕ, ਬਲ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਿਕ ਨਾਇਕ ਭਗਤ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਹੈ।^੪

ਸਿੱਟਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰੁਬਰੂ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਜਿਵੇਂ ਗਨਿਕਾ, ਬਾਲਮੀਕ, ਬਧਿਕ, ਅਜਾਮਲ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਪਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੁਧਰ ਗਏ ਅਤੇ ਭਗਤ ਅਖਵਾਏ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਢਾਰਸ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਾਪ ਮੁਆਫ਼ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਅਹਿਮ ਗੁਣ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

੧. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਪੋਥੀ ਅੱਠਵੀਂ, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੰਨਾ ੧੦੭.
੨. ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ: ਸੌ ਸਾਖੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੯੫, ਸਫਾ ੪੪.
੩. ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਜੱਗੀ), ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪਾਠ ਨਿਰਧਾਰਣ), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੯੯, ਸਫਾ-੧੫.
੪. ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੯੭, ਸਫਾ ੧੦੭.

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ : ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼

—ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ੧੬੯੯ ਈ: ਵਿਚ ਵੈਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਨ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰ-ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ, ਇੱਥੇ ਜੁੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਰਤਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਵੀ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੱਕ, ਸੱਚ, ਨੇਕੀ, ਇਨਸਾਫ਼, ਪਰਉਪਕਾਰ ਆਦਿ ਉੱਚੀਆਂ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ; ਜ਼ੁਲਮ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਮੁਦੱਈ ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜ, ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ੧੬੯੯ ਈ: ਵਿਚ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ, ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਨ। ਹੱਥਲੇ-ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਿਆਈ-ਕਾਲ (ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫- ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੮ ਈ:) ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ

*ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੮੫੫੦-੫੭੬੨੪

ਸਮਾਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਮਾਰਚ ੧੬੭੬ ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ੧੬੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਜੋਧਪੁਰ ਤੇ ਉਦੈਪੁਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਬਾਗੀ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤੰਬਰ ੧੬੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਜਮੇਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਲੱਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਰਾਠਿਆਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਝੇ ਬਗੈਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ੨੫ ਵਰ੍ਹੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਤੁਅੱਸਬੀ ਵਿਹਾਰ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਣ ਦਾ ਅਭਿਆਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਉੱਥੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉੱਪਰ ਪਬੰਦੀ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ੧੬੬੯ ਈ: ਵਿਚ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਜਾਟ ਤੇ ੧੬੭੨ ਈ: ਵਿਚ ਨਾਰਨੌਲ ਦੇ ਸਤਨਾਮੀ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ-ਸਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਲਾਲਚ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਚ ੧੬੭੯ ਈ: ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਜਜ਼ੀਆ, ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਧੀਨ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਿੰਦੂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮਨਸਬਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨਸਬ ਦੇਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਐਨੀ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ੧੬੯੫ ਈ: ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਨਣ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਇਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਲੋੜਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਵੀ ਗੁਰੂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ੧੬੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਤਾਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਝਟਪਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੬੯੯-੧੭੦੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਉੱਪਰ ਸੰਕਟ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਉੱਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹੀ ਚਿੰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ

ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਜਬਰੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫ ਈ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਵਕਤ ਖੁਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਭ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੰਨਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਰੋਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੨੨, ਅਕਤੂਬਰ (੨੯ ਰਮਜ਼ਾਨ ੧੯ ਵਾਂ ਸਾਲ ਆਲਮਗੀਰੀ) ੧੬੭੬ ਈ: ਨੂੰ ਜੁਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਅਨਸਰ ਜਿਵੇਂ ਮੀਣੇ, ਧੀਰਮੱਲੀਏ ਤੇ ਰਾਮਰਾਈਏ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਲਈ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਗਹਿਰੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਿਲ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਸੰਦ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਖੈਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਸੰਦ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੁਆਰਥੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਮਸੰਦ ਤਾਂ ਐਨੇ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਗੁਆ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਸੰਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖਤ ਰੋਸ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਸੀਹ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਅਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਣਉਚਿਤ ਮੰਗਾਂ ਕਾਰਨ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਸੰਦ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਤੇ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਉੱਪਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉੱਪਰ ਪਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਆਮ-ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੌਫ਼ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਛਾ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਸਾਜ-ਓ-ਸਾਮਾਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨਾਂ, ਢਾਲਾਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤੋਪਾਂ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਾਥੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ। ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਜੰਗੀ ਮਸ਼ਕਾਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਹੋਲੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਹੋਲੇ-ਮਹੌਲੇ ਦੇ ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਜੰਗੀ ਕਰਤਬਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ੧੬੮੨ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਮੌਰ (ਨਾਹਰ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਂਗੜਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੰਮੂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਵੱਡੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਈਧਾਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਅਧੀਨਗੀ ਵਜੋਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਸਨ। ਬਿਖਮ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਾਜੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਆਕੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ, ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਫੌਜਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਲੱਗਭਗ ਸੂਬਾਈ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਗਰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸੀ, ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ, ਸੈਨਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨੀਂ ਵਧ ਰਹੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਮਾਵੜੇ ਨੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੌਖਲਾ ਤੇ ਈਰਖਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਜਮਾਉਣ ਤੇ ਈਨ ਮਨਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਤੋਹਫੇ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ੧੬੮੨ ਈ: ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ, ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਮ੍ਰੋਤਣ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਚੁਨਾਂਚਿ ੧੬੮੫ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਪਾਉਂਟਾ ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ੧੬੮੮ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਭੇੜ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿਰਮੌਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਤਟਸਥਤਾ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾ-ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ੧੬੮੮ ਈ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਤਿਆਗਣਾ ਉੱਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਕਹਿਲੂਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰ ਆ ਅਬਾਦ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਵਾਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੁਧਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਂਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਲੇ

ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁਰੇ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਿਕਲੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਅਰਸੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ।

੧੬੮੮ ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਾਪਸ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇਤਾ ਦੇ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਥਿਲਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੰਮੂ, ਕਾਂਗੜਾ 'ਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨਸੂਬਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੀਆਂ ਖਾਨ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਮੀਆਂ ਖਾਨ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਸਰਦਾਰ, ਅਲਫ਼ ਖਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਉਪਰ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਫ਼ ਖਾਨ ਨੇ ਜਦ ਨਦੌਣ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਮੁਹਿੰਮ ਅਰੰਭੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਕਾਰਣ ਸਾਂਝਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਲਫ਼ ਖਾਨ ਦਾ ਮੁਕਬਾਲਾ ਕਰਨਾ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਸਰੋਟਾ, ਜਸਵਾਨ, ਹੰਡੂਰ ਤੇ ਗੁਲੇਰ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਖੁਦ ਨਦੌਣ ਪਹੁੰਚੇ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਸ ਜੋ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਚ ਅਲਫ਼ ਖਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਫ਼ਤਿਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅਲਫ਼ ਖਾਨ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਅਲਫ਼ ਖਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਦੌਣ ਦੇ ਇਸ ਤਜ਼ਰਬੇ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਆਸ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹਵਰਧਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ੧੬੯੩ ਈ. ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਨੋਟਿਸ ਲੈਣਾ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ੨੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੬੯੩ ਈ. ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਜੰਮੂ/ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ (ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ੧੬੯੪ ਈ. ਵਿਚ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਫਲ ਹੋਈ। ਉਪਰੰਤ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਹੋਰ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰ-ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਫਰਵਰੀ ੧੬੯੫ ਈ. ਵਿਚ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ

ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਰੰਭੀ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣ ਕਰਕੇ ਅੱਪੜਾਟੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਉਂ ਜੰਗ ਦੇ ਬੱਦਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾ ਵਰ੍ਹੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਬਚਾਉ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਨੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂਡਾ ਅਧੀਨ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਉੱਠੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਕਤ ਵਿਵਰਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲਤਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਥਲਤਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸੈਨਿਕ ਅਭਿਆਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਰੰਭੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਉਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਜੁਲਾਈ ੧੬੯੬ ਈ. ਵਿਚ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਮੁਗਲ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਖ਼ਤਰੇ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਡਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਹਿਦੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਆਨ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਤੇ ਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਭਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਜਾ ਚੁੱਛਣਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਅਵੱਸ਼ ਕਰੇਗੀ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਅਫਸਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਨਵੰਬਰ ੧੬੯੩ ਈ: ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਉਸ ਫੁਰਮਾਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤੰਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਚੰਗਾ ਭੇੜ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਲੜਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਏਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੬੯੭-੯੮ ਈ: ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਇਕ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਤਿ ਦਰਬਾਰਿ ਮੁਅੱਲਾ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਬਰ, ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਦੋ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਭਾਵ ੧੭ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੯੯ ਈ: ਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜਦਾਰ, ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਬੀਹ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਹਕਾਮਿ ਆਲਮਗੀਰੀ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ੧੭੦੧-੧੭੦੫ ਦਰਮਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਇਕ ਐਸਾ ਫੁਰਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੱਗਭਗ ੨੫ ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਸੈਨਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ੧੬੯੯ ਈ: ਵਿਚ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵੈਰ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਤੁਖ਼ਮ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ-ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਹਟਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਸਾਧਨ ਦੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਲੱਗਭਗ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਰਨਲਡ ਟਾਇਨਬੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੰਕੀਰਨ ਤੇ ਸੀਮਤ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤੋੜ ਕੇ ਵਾਚਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਤਾ, ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜਜ਼ਬਾ ਭਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ੁਲਮ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬੀਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਅਮਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਸਿਰਫ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਭਾਵ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਵਿਧੀ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਆਚਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ, ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਭਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਅਤੇ ਜੇ ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਭਾਵ ਦੁਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸੀ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਸੰਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਰੇ ਅਨਸਰ ਤੇ ਤਾਕਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਤੱਤ (ਮੀਣੇ, ਧੀਰਮੱਲੀਏ, ਰਾਮਰਾਈਏ, ਮਸੰਦ) ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਪਣਾਈ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਪਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਦੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਨੇਕੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ

ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਬੜੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਹਰੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੀ ਹੋਣ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਤਤਪਰ ਹੋਣ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ਬਤ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਕਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੬੯੯ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕਾਈ ਗਈ ਤੇ ਖਾਸ ਰਹਿਤ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਹੁਲ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਪਦ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਹੁਲ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਭੇਟ, ਮੰਨਤ, ਦਸਵੰਧ, ਗੋਲਕ ਆਦਿ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿੱਧੇ ਆਪ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ। ਇੰਜ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੇ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ ਰਹਿਤਵਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਲੋੜ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਸਿੱਧਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਭਾਵ

ਖਾਲਸਾ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਇਕ ਚੈਵੀ-ਰੱਬ ਸਾਧਨ ਦੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਭੱਦਣ, ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਰਕੇ ਬਲਕਿ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਕਿਰਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਨਵ-ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹਿਕ ਬਿਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਗਏ। ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ੧੬੯੫ ਈ: ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਰਬੀ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਫੁਰਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਸੱਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜੋ ਜੁਲਮ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਤੇ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਨਾ ਪੇਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਏਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ, ਗੁਰਮਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਖਾਲਸਈ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ■

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ

—ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਂਗਰ*

ਗੁਰਮਤਿ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ, ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਆਚਰਣਕ ਗਿਰਾਵਟ, ਆਰਥਿਕ ਕਾਣੀ ਵੰਡ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇਪਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਪਾਧਾਪੀ ਅਤੇ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਕੁੱਟਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ, ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੇ ਕੁੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੱਤਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੂਦਰ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਜੁਗਗਰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰਾਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਸਾਈਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ:

ਢੇਰ, ਗਵਾਰ, ਸੂਦਰ, ਪਸ਼ੂ, ਨਾਰੀ।

ਯਹ ਪਾਚੋਂ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਭਾਈ’ ਕਿਹਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਿਹਕਲੰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਲੰਕਿਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ:

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥

(ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਇਸ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਚਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਹਿਣ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ, ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ, ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ, ਮਾਤਾ ਵਿਰਾਈ, ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ, ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ, ਬੀਬੀ ਰਾਮੋ, ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ, ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ, ਬੀਬੀ ਰੂਪ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਨ ਵੀਰਾਂਗਣਾਂ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ। ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਸ ਮਹਾਨ, ਸੂਰਬੀਰ, ਸੁੰਦਰ, ਰਾਜਨੀਤੀਵੇਤਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ, ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪਤਨੀ, ਇਕ ਸੁਯੋਗ ਮਾਤਾ, ਨਿਧੜਕ ਤੇ ਸਿਦਕੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਜਿੰਦਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਪਿੰਡ ਚਾੜ, ਤਹਿਸੀਲ ਜਫਰਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਖੇ ਸੰਨ ੧੮੧੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤਿ ਦੀ ਸੁੰਦਰ, ਮੁਟਿਆਰ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੩੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ੪ ਸਤੰਬਰ ੧੮੩੮ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਬਾਲਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗਮੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸੂਰਜ ੨੭ ਜੂਨ ੧੮੩੯ ਨੂੰ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਹੁਣ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ੨੪ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਨਿਜਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਠੰਢੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨ

ਹੋਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ੨ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਤਕ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਖੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਪਰੰਤੂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਬਾਲਕ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ੫ ਸਾਲ ੧੧ ਦਿਨ ਦੀ ਸੀ, ਨੂੰ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰ ਕੇ ੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ੭ ਮਈ ੧੮੪੪ ਈ: ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭੁਝੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੪ ਈ: ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੩੦ ਅਗਸਤ ੧੮੪੫ ਈ: ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਈ: ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ

ਅੰਦਰ ਫੈਲੀ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਸਭ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਭਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਫ਼ਾ ੧੦੬ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਾਲਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕਾ ਥਾਪੀ ਗਈ। ਉਹ ਲਾਇਕ ਤੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅੰਦਰ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ”।

ਉਪਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਲੇ-ਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖੁਦਪ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰਨੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਐਲਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਲੜਾਈ ਛੇਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅੰਦਰ ਇਕਜੁਟਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਵੀ ਢਿੱਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਨਾ ਟਲ ਸਕੀ। ਅੰਤ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੰਜ ਘਮਸਾਣ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿੱਤੇ ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਾਰਨ ਮੁਦਕੀ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਬੱਦੋਵਾਲ, ਅਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਈਮਾਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਭੇਜੀ। ਪਰੰਤੂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਹੀ ਭੇਜੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜੰਗ ਹਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਜੋ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿਤ ਕਿਤਨੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਮੋਹ ਸੀ! ਫਿਰ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ

ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਮਲਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਪਰੰਤੂ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਨਖਿਧ ਅਤੇ ਨਿਜ-ਪ੍ਰਸਤ, ਲਾਲਚੀ, ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ-ਸਰਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਚਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ (PALACE-INTRIGUES) ਤੋਂ ਬਚ ਸਕੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਢਾਡੀ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਬੈਠ ਰਿਹੋਂ ਕੀ ਚਿਤ ਵਿਚ ਧਾਰ ਸਿੰਘਾ?
ਦੇਵੇਂ ਜੰਗ ਮੁਦਕੀ-ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ, ਸਿੰਘ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਹਾਰ ਸਿੰਘਾ।
ਕਾਹਨੂੰ ਹਾਰਦੇ ਕਿਉਂ ਮਿਹਣੇ ਜੱਗ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਅੱਜ ਸਰਕਾਰ ਸਿੰਘਾ?
ਤੇਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਖੁੰਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਐਪਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਗਦਾਰ ਸਿੰਘਾ।
ਹੁਣ ਵੀ ਚਮਕੀ ਨਾ ਜੇ ਸਿੰਘਾ ਤੇਗ ਤੇਰੀ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਭ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਏ ਜਾਸਨ।
ਤੇਰੇ ਲਾਡਲੇ ਕੌਰ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਏ ਜਾਸਨ।
ਪੁੱਟ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੜੀ ਤਾਈਂ, ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰੁਲਾਏ ਜਾਸਨ।
ਬਦਲੀ ਜਿਹਨੇ ਤਕਦੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤੀਰ ਲਾਏ ਜਾਸਨ।
ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਈ ਵਕਤ ਸੰਭਾਲ ਸਿੰਘਾ, ਰੁੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਰੱਖ ਲੈ।
ਲਹਿੰਦੀ ਦਿੱਸੇ 'ਰਣਜੀਤ' ਦੀ ਪੱਗ ਮੈਨੂੰ, ਮੋਏ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਯੋਧਿਆ ਆਨ ਰੱਖ ਲੈ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਕਮਰਕੱਸਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਦਲ ਨਾਲ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲੜੀ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ। ਪਰੰਤੂ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਗਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੦ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਗਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਹਾਰ ਗਈਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਉਹ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਲੰਦਨ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਨ

ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ’ ਵਿਚ ਇਸ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਟਕ ਮੁਕਾਇ ਦਿੱਤੇ,
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣੀ ਜੀ।
ਨੰਦਨ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਪਈ,
ਕੁਰਸੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਈ ਸੱਖਣੀ ਜੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧੀਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਰਤੂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗ-ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਬਣੇ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

੧੨ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਸੂਰ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ’ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ, ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਅੰਤ ੧੮ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਲਲਿਆਣੀ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੨੬ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਮ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਹਿਲਕਾਰ ਜੇਤੂ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧੱਕਾ ਤੇ

ਧੋਖਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ੧੬ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲਹ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹੇ, ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ, ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੌਂਸਲ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ-ਭੱਤੇ ਲਈ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸਿਤਮ-ਜ਼ਰੀਫੀ ਵੇਖੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕੌਮੀ ਗਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਭੱਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਹਿਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ‘ਕਰੀ’ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਵੇ।

ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ! ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਥੰਮ੍ਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ੨ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ, ‘ਕਰੀ’ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਸਾਡੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੇ। ੧੦ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਣੀ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕਾ (GUARDIAN) ਹੋਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਅਣਪੁੱਛੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਖਾਸ ਕਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਨਾਬਾਲਗ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਦੇ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਹਨ।

ਚਲਦਾ...

ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੋਮੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮਸਾਲੀਏ, ਮਸੰਦ, ਮਹੰਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮਸਾਲੀਏ, ਮਸੰਦ, ਉਦਾਸੀ, ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ 'ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ੧੭੧੬ ਈ: ਤੋਂ ੧੭੯੯ ਈ: ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਜਾਣ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਵਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹੰਤਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ। ਸੰਨ ੧੮੩੯ ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਨੇਰਗਰਦੀ ਮੱਚ ਗਈ, ਕਤਲ-ਓ-ਗਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਜੇਹੜਾ ਬਹੇ ਗੱਦੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ,

ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸਾਧ ਤੇ ਸੰਤ ਮੀਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ

*ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੂਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼-ਰਾਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਉੱਠੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵੱਡੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਠ ਮਹਿੰਤ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਹਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਕਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹਿੰਤਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਧੇਰ-ਗਰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਅਦਬੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮਹਿੰਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨ-ਮਾਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਖ਼ੂਨੀ ਸਾਕੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਪਿੰਡ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੋਣ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੧ ਈ: ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ੧੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਵੀਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ੨੭ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ। ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਘਨ ਪਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਮਹਿੰਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਘੋਰ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨੇ ਪਏ। ਮਹਿੰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋੜੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਜਨਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ੧੩-੧੪ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਸੜਕ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਟ ਕੇ ਪਿੰਡ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਰੋਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬਾਗ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਤੋਂ ਆਈ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦੀ ਹੈ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਇਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ। ਮਹੰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਬਦਚਲਣੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ੫੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ੩੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਟਾਂਗਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਰਲਦੇ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜਥਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ੪:੦੦ ਵਜੇ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮਹੰਤ ਨੇ ਵੀ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਕੇ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮਹੰਤ ਤੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਕਰਾਰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ

ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਹੰਤ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਮਹੰਤ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ:

੧. ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ।

੨. ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਜੇਗਾ।

੩. ਉਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ।

ਸੰਗਤ 'ਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਸ. ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਵਛੋਆ, ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬਝਾਲ, ਭਾਈ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀਆ, ਸ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ, ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜਗਦੇਵ, ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖਤਰਾਏਂ ਕਲਾਂ, ਭਾਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸਰਾ, ਸ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਭੋਇਵਾਲ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੱਸੜਾਂ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ. ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਵਛੋਆ ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰੱਖੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਈਸ਼ਰੀ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਮਹੰਤ ਨੇ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੨ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਸ. ਬਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ੧੨੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਲੈਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਹੰਤ ਬੜਾ ਚਲਾਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਕਲਰਕ ਨੂੰ ੫੦੦ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰਵਾ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

੮-੯ ਅਗਸਤ, ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ 'ਚੋਂ ਲੱਕੜੀਆਂ

ਲੈਣ ਗਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਚਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ੧੦੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਜਥਾ ਰਾਤ ਖੰਨੇ ਲੁਬਾਣਿਆ ਕੱਟ ਕੇ ਜਦੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਲੰਘਦੀ ਡੇਕ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਭੁੰਝਗੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਸੱਪ ਨੇ ਡੱਸ ਲਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਮੁਹੰਮਦਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੂਹੜਕਾਣਾ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਇਹ ਜਥਾ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਹੰਭੇ ਵਾਲਾ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ੨੨ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੱਗਭਗ ੧੦੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਮਿਸਟਰ ਬੀ.ਟੀ. ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ। ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਕੇ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ-ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਧੂਹ ਕੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹੰਤ ਨਾਲ ਚਲ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਲੱਕੜੀਆਂ ਲੈਣ ਗਏ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਲੱਕੜੀਆਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੱਕੜੀਆਂ ਕੱਟਣ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ੨੫ ਅਗਸਤ, ੧੯੨੨ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੧੦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪੁਲੀਸ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ। ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਅਜਨਾਲੇ ਦੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਜ਼ਹੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ ਲਾਲਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਪੁਲੀਸ

ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਚਾਰ ਡਾਕਟਰ ਡਾ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੰਤ ਰਾਮ ਤੇ ਡਾ. ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ।

੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੱਟੀ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ੩੬ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਲੱਕੜੀਆਂ ਕੱਟਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ। ਮਿਸਟਰ ਬੀ.ਟੀ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਲਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਘਰੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੇ ਸਨ ਕਿ ਲੰਗਰ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਿਸ ਆਉਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਕਰਨਗੇ, ਫੇਰ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਗੇ। ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜਾਂ ਕੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਨਿਭਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸੇ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ੮ ਉੱਘੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਸਦ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੇਕਰ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਰਸਦ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ। ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੋਂ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ੪੪੫ ਤੋਂ ਜੱਥਾ ਆਇਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਥੇਦਾਰ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ, ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਫੇਦਪੋਸ਼, ਸ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸੈਕਟਰੀ, ਸ. ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਇਕ ਖੂਹ 'ਤੇ ੨੫ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਗਰ ਪੁੱਜਾ ਹੈ ਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਦ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੨੫ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਲੰਗਰ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਚੁੱਕ

ਲਈਆਂ। ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਕੁਝ ਹਰਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਲ ਪਠਾਣ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰ ਆ ਗਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀ.ਟੀ. ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੂੰਡੇ ਨਾਲ ਬੀ.ਟੀ. 'ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖੂੰਡਾ ਬੀ.ਟੀ. ਦੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਘੋੜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ। ਘੋੜੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਟਿਕਾਣੇ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਮਿਸਟਰ ਡੰਨਟ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਡੀ.ਸੀ. ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੯ ਈ. ਦੇ ਜ਼ਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਹੇ ਲੰਗਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਡੁਰਲੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

੧੨-੧੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੈਪਟਨ ਵਰਗੀਜ਼ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਤਸੱਦਦ ਦੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਏ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਫਿਲਮ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਜਿਹੀ ਫਿਲਮ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਅਪੀਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਸੱਦਦ ਜਗ-ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਪੈਨਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਜਥਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਮਾਸਟਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਹਵਾਲਦਾਰ, ਪਲਟਨ ਨੰਬਰ ੧੯ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਅਸਲਮ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਢਾਈ-ਢਾਈ ਸਾਲ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

੨੯ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੌਜੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅਟਕ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਡੀ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਪੁੱਜੀ। ਉੱਥੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ।

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਸ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, ਮਾਸਟਰ ਛਹਿਬਰ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਥੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਫਲ, ਮਿਠਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ।

ਜਿਸ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਸਿੰਘ ਅਟਕ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਡੀ ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਵਕਤ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਖਬਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਗੱਡੀ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕੇਗੀ। ਸਿੱਧੀ ਅਟਕ ਜਾਏਗੀ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਗੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂਗੇ।” ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਜਾਨ ਵਾਰ ਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਬੜੀ ਕਠਨ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ। ਉਹ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ (ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ) ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਲਾਈਨ ਕਲੀਅਰ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਖਲੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਲੇਟ ਗਏ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਥੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਦੇਹ ਅਧਿਆਸ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ‘ਮਰਨੇ ਹੀ ਤੇ ਪਾਈਐ ਪੂਰਨੁ ਪਰਮਾਨੰਦੁ’ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਵਿਕਟਰ ਹੀਊਗੋ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ: “ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਤ੍ਵਾਰੀਖੀ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਸਦਾ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤ੍ਵਾਰੀਖੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੰਕਲਪੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਇੰਜਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਚੂਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਪਿੱਛੇ ਗਏ। ਉਹ ਸਖ਼ਤ

ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਗੱਡੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੁਪਾਸੜ ਸੈਂਕੜੇ ਸੰਗਤਾਂ ਇਸ ਦਰਦਨਾਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤ੍ਰਾਹ-ਤ੍ਰਾਹ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜਣ ਦੇ ਪਹੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਸਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਜਦ ਸੰਗਤ ਨੇ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਲਉ, ਫਿਰ ਸਾਡੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲੈਣੀ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਪੈਦਲ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਚੱਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀ। ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ‘ਸਤਿਨਾਮੁ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਦਾ ਜਾਪ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਡਾਂਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਆਪਣੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਬਾਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੱਟੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੋਰਚਾ ਫਤਿਹ ਹੋ ਗਿਆ। ੨੭ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੨੩ ਈ: ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੰਘਾਂ 'ਚੋਂ ੧੦ ਸਿੰਘ— ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤੇੜਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕੁੱਟ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ੪ ਸਤੰਬਰ ਅਤੇ ੬ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਲੇਖ ਅਧੀਨ ਆ ਚੁੱਕੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ੯ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਭਾਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੋਸਟਨ ਜੇਲ੍ਹ

ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ੨੫ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਭਾਈ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਅੰਡੇਵਾਲ, ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ, ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਪੰਜੋਲਾ ਅਟਕ ਜੇਲ੍ਹ, ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸੋਹਲ ਅਟਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪਿਰਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੪ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਅਧੀਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ੫੬੦੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੩੫ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੰਨਾ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਸੀ. ਐਫ. ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਰਲਾ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅਰਦਾਸ ਲਈ ਜੁੜੇ ਹੱਥ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡਾਂ ਉੱਤੇ ਬੂਟਾਂ ਸਮੇਤ ਖੜ੍ਹੇ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵੱਜਦੀਆਂ ਡਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਬੜੀ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਪਾਦਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਏ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਰਮ ਦਲੀਆ ਰਹਿਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬੀ. ਟੀ. ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੁਦ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਹਿਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਮਿਸਟਰ ਬੀ.ਟੀ. ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੱਠੇ ਸੇਖਵਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਪਰਤਾਪੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ। ਬੀ.ਟੀ. ਦੀ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਬਣ ਗਈ। ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਪਰਤਾਪੀ ਨੂੰ ਕੇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਚੱਠੇ ਸੇਖਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਠੀ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਵਾ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਗਾਜੀਆਣਾ, ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਲੋਹਾਖੇੜਾ, ਸ. ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਾਖੇੜਾ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਛੀਨੀਵਾਲ, ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਅਤੇ ਫਜਲਾ ਘੁਮਾਣ ਕਲਾ ਆਦਿ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਚੱਠੇ ਸੇਖਵਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ. ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੀ.ਟੀ. ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੀ.ਟੀ. ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਇਆ ਸ. ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡੋਂ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ

ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੀ.ਟੀ. ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਕਬਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਖਰੀਦ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ. ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਲਦਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਛੀਨੀਵਾਲ ਅਤੇ ਫਜਲਾ ਘੁਮਾਣ ਕਲਾਂ ਦੇਵੇਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝੂਠੀ-ਮੂਠੀ ਦਾ ਮੁਜ਼ਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਹੱਥਕੜੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜਥਾ ਚੱਠੇ ਸੇਖਵਾਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬੀ.ਟੀ. ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਟੀ. ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜ਼ਰਮ ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੀ.ਟੀ. ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗੇ। ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸ. ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀ.ਟੀ. ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਸ. ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀ.ਟੀ. ਦੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ। ਪਰਤਾਪੀ ਉਰਫ ਹਰਨਾਮੀ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਨਾਮ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬੱਬਰਾਂ 'ਤੇ ਧਾਰਾ ੩੦੨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦੂਹਰੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਡਕੈਤੀ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰੋਂ ਚੱਠੇ ਸੇਖਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਲੋਹਾਖੇੜਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਛੀਨੀਵਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਗਵਾਹ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਉਹ ਮੁੱਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ 'ਚੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ. ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਾਖੇੜਾ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਕੇ ੧੯੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ। ਸੰਨ ੧੯੬੨ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਵਜੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ੮੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸ. ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਕੁੰਢਾ ਸਿੰਘ ਗਾਜੀਆਣਾ ਅਤੇ ਫਜਲਾ ਘੁਮਾਣ ਕਲਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਇਤਲਾਹ 'ਤੇ ਉਪਲੀ ਤੋਂ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ

—ਸ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਲਾਲੀਪੁਰ*

ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਬਿਪਤਾ ਰੂਪੀ ਬੱਦਲ ਅਕਸਰ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਮ ਉਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਬੱਦਲਵਾਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਉੱਪਰ ਛਾਈ ਰਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਮਹੰਤਾਂ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੋਧੀ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ (Divide And Rule) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਝ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਂਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਜਨਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ੧੩-੧੪ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਸੜਕ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਟ ਕੇ ਪਿੰਡ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਰੋਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬਾਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਇਖਲਾਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰੀ ਰੋਸ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਮੈਂਬਰ ਸ. ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਛੋਆ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਕਿ

*ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਉਹ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ। ੩੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਸਜੇ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਅਯੋਗ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਜੋ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਏ। ੮ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਰੀ ਨਾਮੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹੰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਸ. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਬੀ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

੨੩ ਅਗਸਤ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ. ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਇਕ ਜਥਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮਹੰਤ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉੱਤੇ ਸੁਪ੍ਰਿਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ, ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਫਰਸਨ ਆਪਣੀ ਗਾਰਦ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜਾ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਲੀਸ ਹਟਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰੱਖੀ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਖਰਚਾ-ਪਾਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ੯ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਮੈਕਫਰਸਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਫੋਰਸ ਹਟਾ ਲਵੋ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

੯ ਅਗਸਤ, ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਜੋ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਿਸਟਰ ਜੈਨਕਿਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਵੱਢਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਛੇ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਵੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਮਹੰਤ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਪਕੜਦੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਦੂਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ।

ਪੁਲੀਸ ਇੰਚਾਰਜ ਮਿਸਟਰ ਬੀ. ਟੀ. ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਲੀਸ ਗਾਰਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲੱਕੜਾਂ ਲੈਣ ਗਏ ੩੬ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸਖਤ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ-ਫੜ ਧੁਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟਾਂ ਅਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭਾਰੀ ਰੋਸ ਫੈਲ ਗਿਆ। ੨੬ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ੭੫ ਮੈਂਬਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਤਾਂ ਡੀ. ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ੯ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਤੋਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ-- ਸ. ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਭਗਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ, ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਰਕਿੰਗ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ।

ਇਸੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉੱਧਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜਥਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵੱਲ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦੇਣ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਸੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਾਹਰੋਂ ਰਸਦ ਆਉਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

੨੭, ੨੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਪੁੱਜੇ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ੨੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸਨ। ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਭਾਈ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਥੇ ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਵਾਲਾ ਪੁਲ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕੀਤੀ। ੩੦ ਅਗਸਤ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖਤੀ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੀ ਲਈ ਗਈ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ੧੦੦ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਮੰਜਿਲ-ਏ-ਮਕਸੂਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੱਗਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕੇਸਾਂ ਅਤੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਧੁਹਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ

ਉੱਪਰ ਘੋੜ-ਚੜੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਕਰਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਿਆ ਤੇ ਮਧੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਜਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਸੀ. ਐਫ. ਐਂਡਰੀਊਜ਼ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਮਸੀਹਾ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਸੀਹੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਦੇ ਤੱਕ ਰੋ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਰ ਐਡਵਰਡ ਮੈਕਲੈਗਨ, ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਤਲ-ਓ-ਗਾਰਤ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗਵਰਨਰ ੧੩ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਮਾਸੂਮਾਂ ਉੱਤੇ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਜ਼ਬਰ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਰਾਹ ਵਾਲੀ ਚੌਕੀ ਉਠਾ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਜਥੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕਰਨੀ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਹਾਲ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੀ. ਐਫ. ਐਂਡਰੀਊਜ਼ ਆਦਿਕ ਨਾਮਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਂਬੜ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਡਾਢੀ ਘਬਰਾ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੋਂ ਧੜਾ-ਧੜ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕਫਨ ਬੰਨੀ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਫੀ ਯਤਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਮਿਲ ਹੀ ਗਿਆ। ੧੭ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਰੀਟਾਇਡ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮਹੰਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਪਟੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਡੰਨਿਟ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬਾਲਣ ਵੱਢਣੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਮਕਸਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਪਟੇ ਉੱਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਡੀ. ਸੀ. ਦੀ ਕੋਠੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਮਹੰਤ ਪਾਸੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ੨੦੦੦/- ਰੁਪਏ ਸਾਲ ਉੱਤੇ ਠੇਕਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ੧੮ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਫਤਿਹ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਸਿੱਦਕਦਿਲੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਧਾਂਕ ਦੇਸ-ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਸਭ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ-ਬੇਗਾਨੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਏ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ

-ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਸਮੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੯੮੭ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ‘ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਅੱਜ ਤਕ ਸਿੱਖ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੮੬੧ ਈ: ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਿ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪਿੰਡ ਸਬਜ਼ ਬਨੇਰਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਨਾਭਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ੧੮੯੨ ਈ: ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਭਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਖੇ ਜੱਜ, ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਕੌਂਸਲ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਟੀਕਲ ਏਜੰਸੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ੨੩ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੩੮ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਬ੍ਰਿਜੇਸ਼ ਭਵਨ, ਨਾਭਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ:- ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ (੧੯੮੩ ਈ:, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ)

ਧਰਮ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ:- ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ (੧੯੯੮ ਈ:)

ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਛੰਦ/ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:- ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਾਰ (੧੯੯੮ ਈ:, ਚੌਥੀ ਛਾਪ ੧੯੭੯ ਈ:), ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ (੧੯੯੮ ਈ:), ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ (੧੯੨੪ ਈ:), ਗੁਰ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ (੧੯੨੫ ਈ:), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ (੧੯੩੦ ਈ:), ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਦੋ ਭਾਗ (੧੯੬੨ ਈ:)

ਸੰਪਾਦਨ:- ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਕ੍ਰਿਤ ਨੰਦ ਦਾਸ (੧੯੨੫ ਈ:) ਰੂਪਦੀਪ ਪਿੰਗਲ, ਕ੍ਰਿਤ ਜੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (੧੯੨੫ ਈ:), ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼, ਕ੍ਰਿਤ ਨੰਦ ਦਾਸ (੧੯੨੮ ਈ:), ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਰਤਨਾਵਲੀ (੧੯੮੪ ਈ:), ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ)

ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕਾਲਜ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ-੧੫੧੩੦੨ (ਬਠਿੰਡਾ) ਮੋ: ੯੪੧੭੬-੯੨੦੧੫

ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ:- ਸਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ (੧੯੦੧ ਈ:), ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ (੧੯੩੫ ਈ:)

ਫੁਟਕਲ:- ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ (੧੯੦੭ ਈ:)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੁਟਕਲ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਰਾਜ ਧਰਮ, ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਪਰਵ (ਮਹਾਭਾਰਤ), ਸਮੱਸਿਆ ਪੂਰਤੀ, ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ ਟੀਕਾ, ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ, ਛੀਪਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਗੁਰਦੀਪ ਪਿੰਗਲ, ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰੋਕਤਿ ਬਿਲਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ (੨੦੦੮ ਈ: ਦੇ ਸਫਾ ੧੯੫ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਭਾ ਦੇ ਬਾਨੀ (੧੯੦੬ ਈ:), ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲੰਡਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ (੧੯੦੮ ਈ:), ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੩੧ ਈ:) ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ (੧੯੩੩ ਈ:) ਹਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲੋਂ ੧੯੩੧ ਈ: ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ੧੯੩੨ ਈ: ਵਿਚ ‘ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ’ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਿਖੀ ‘ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ’ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੦ ਈ:) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ : ਪਿਛੋਕੜ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲੰਕਣ’ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੮੯ ਈ:) ਕਾਫੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹਨ।

ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪੈੱਸ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੯੩੦ ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ‘ਦਰਬਾਰ ਪਟਿਆਲਾ’, ‘ਮਹਾਨਕੋਸ਼’, ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ’ ਜਿੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ “ਸੰਮਤ ੧੯੫੫ ਈ: ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ‘ਗੁਰਗਿਰਾਥ ਕੋਸ਼’ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੯੫੭ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਅਰ ਅੱਖਰ ਤਥਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੇ ਇੱਕ

ਉਤਮ ਕੋਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕੇ। . . . ਸੰਮਤ ੧੯੬੩ ਈ: ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਰ ਉਸਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਸਰਵਲੋਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੁਸੋਭਾ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰੁ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੁ ਵਿਲਾਸ, ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰੁਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਯਥਾਕ੍ਰਮ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨੋਟ ਕੀਤੇ, ਅਰ ਸ਼ਬਦ ਗਯਾਨ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪੁਰ ਸ਼ਿਰੋਮਣਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਤਿ ਮੇਲ ਕੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ . . .।” ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੮੬ ਈ: ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ‘ਮਹਾਨਕੋਸ਼’ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ੨੮ ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੧ ਈ: ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਉਂਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ‘ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਡਾਇਰੀ’ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਭਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾ ‘ਨਾਭਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ’ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ’ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ‘ਤੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜੇ ਪੁਖਤਾ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ‘ਮਹਾਨਕੋਸ਼’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਅਜੇ ਅਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਅਰ ਕਿਤਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ‘ਮਹਾਨਕੋਸ਼’ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ■

ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੫ ਦਾ ਬਾਕੀ

ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ: ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ

-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਦਲ ਵੱਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਲਾਧਾਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਸਤਰ ਸਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੰਥ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ਹਰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਛਾਉਣੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦੀਰਘ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਣਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਛਕ ਭੰਗ ਨਿਹੰਗ ਭੁਜੰਗਿ ਸਿੰਘ।

ਮਿਲ ਕਰੈਂ ਸਬੈ ਤਬ ਐਸ ਧੰਗ।

ਨਹਿੰ ਕਰੈਂ ਮੁਲਕ ਕਾ ਬੰਦੋਬਸਤ।

ਛਕ ਭੰਗਾਂ ਨਿਸਦਿਨ ਰਹੈਂ ਮਸਤ।^{੨੪}

ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਬਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਕਰਤਬ ਦੇਖਣ ਲਈ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੰਥਕ

*ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ; ੧੪੨੦੦੨; ਮੋ: +੯੧੯੮੨੨੦-੭੪੩੨੨

ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖ-ਨਿਧਾਨ ਦੀ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਨਿਧਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਕਰ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਸੰਗਤ-ਪੰਗਤ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਸਮੂਹ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ 'ਚਾਰ ਵਰਣ ਕੇ ਏਕੋ ਭਾਈ' ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੁਨੀਆ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿੱਥ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸਰਕਾਰ ਸੇਵਾ' ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ੧੭ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਇਹ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਨਿਹੰਗ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੂਹਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾ-ਪੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਰੋਹ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਖੀਰ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਾਂਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਡਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਘਟਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਬਾਣੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਵੇਂ ਤੋਰਿਆ ਜਾਵੇ? ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

੧. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਫਾ ੬੩੮.
੨. ਬਜੇ ਨਿਸੰਗ। ਗਜੇ ਨਿਹੰਗ। ਛੁਟੈ ਕ੍ਰਿਪਾਨ। ਲਿਟੈ ਜੁਆਨ।
ਤੁਪਕ ਤੜਾਕ। ਕੈਬਰ ਕੜਾਕ। ਸੈਹਥੀ ਸੜਾਕ। ਛੋਹੀ ਕੜਾਕ।
ਗਜੇ ਸੁਬੀਰ। ਬਜੇ ਗਹੀਰ। ਬਿਚਰੇ ਨਿਹੰਗ। ਜੈਸੇ ਪਲੰਗ।
ਹੁਕੇ ਕਿਕਾਣ। ਧੁਕੇ ਨਿਸਾਣ। ਬਾਹੈ ਤੜਾਕ। ਝਲੈ ਝੜਾਕ।
ਜੁਝੇ ਨਿਹੰਗ। ਲਿਟੈ ਮਲੰਗ। ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਿਸਾਰ। ਜਨੁ ਜਟਾ ਧਾਰ। ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ,
ਅਧਿਆਇ ੧੧.੧੯-੨੩.
੩. ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ, ਬੰਦ ੪੭.
੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੩੯੨.
੫. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਫਾ ੬੩੯.
੬. ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਵਿੱਲੋਂ), ਪ੍ਰਸੰਗ ੧੫੨, ਬੰਦ ੬-੯.
੭. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਸਫਾ ੧੦੪੩.
੮. ਬਾਬਾ ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਥੇਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਸਖਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਹਾਲੇ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ, ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਦੁਮਾਲਾ ਸਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ।

੯. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਸਫਾ ੨੯; ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਏ ਦੁਮਾਲੀ। ਪ੍ਰਗਟ ਰੀਤਿ ਯਾ ਜਗ ਮੇ ਚਾਲੀ। ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ; ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਮਹੰਤ। ਫੇਰਤ ਹੁਤੋ ਜਮਾਤ ਸਤੰਤ। ਦਸਤਾਰਾ ਉਚ ਸਜਾਯੋ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਹੁਕਮ ਸੁਨਾਯੋ। ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਕਾ ਬਚਨ ਸੰਭਾਲਾ। ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲ ਉਚ ਦੁਮਾਲਾ। ਏਸ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਹੰਗ। ਸਜਨ ਦੁਮਾਲੇ ਲਗੇ ਨਿਸੰਗ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫਾ ੧੨੬੪.

੧੦. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸਫਾ ੫੨੭.

੧੧. ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਢਿੱਲੋਂ), ਪ੍ਰਸੰਗ ੧੫, ਬੰਦ ੭-੯.

੧੨. ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਢਿੱਲੋਂ), ਪ੍ਰਸੰਗ ੧੬, ਬੰਦ ੧੫.

੧੩. ਉਹੀ, ਪ੍ਰਸੰਗ ੧੬, ਬੰਦ ੧੬-੧੯.

੧੪. ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਪਾਦਕ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਬੰਦ ੨੯-੩੦, ਸਫਾ ੮੨.

੧੫. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸੰਪਾ., ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋ ਸਾਖੀ, ਸਫਾ ੩੨.

੧੬. ਕੋਰ ਚਸ਼ਮ ਕੋ ਕਹੋ ਪੰਜੱਖਾ। ਇਸਮ ਨਬੀਨੇ ਸੂਰਜ ਰੱਖਾ।

ਹਾਥ ਹੀਨ ਕੋ ਕਹਿੰ ਲਖ-ਬਾਹਾਂ। ਗੰਜੇ ਕੋ ਭਾਖਤ ਕਲਗਾਹਾਂ॥੧੫॥

ਟੁੱਟੀ ਟਾਂਗਉਹਨਾਂ ਸੁਚਾਲਾ ਭਾਖੈ। ਇਕ ਕੋ ਸਵਾ ਲਾਖ ਸੋ ਆਖੈ।

ਖੁਰਪਾ ਬਾਜ ਕੁਹੀ ਕਹਿੰ ਦਾਤੀ। ਅਨਿਕ ਕਲਾਮ ਅਵਰ ਅਜਬਾਤੀ॥੧੬॥

ਭੂਖੇ ਮਰਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾਵਾ। ਚਾਹਿਤ ਫਿਰਕਾ ਅਪਨ ਫਿਰਾਵਾ।

ਵਡ ਹੋਸਲ ਕੀ ਜਿਨ ਮਨ ਬੋ ਹੈ। ਐਸਾ ਮਜ਼ਬ ਔਰ ਨਹਿੰ ਕੋ ਹੈ॥੧੭॥ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ,

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਉਤਾਰਧ ਬਿਸ਼ਾਮ ੨੪.

੧੭. ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ, ਫਤਿਹਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਕਾ, ਬੰਦ ੧੦੦

੧੮. ਉਹੀ, ਬੰਦ ੧੧੩

੧੯. ਉਹੀ, ਬੰਦ ੧੧੫.

੨੦. E. D. MacLagan, ed., *Census of India, 1891*, Vol. XIX, p. 166.

੨੧. John Campbell Oman, *The Mystics, Ascetics and Saints of India*, p. 200.

੨੨. Metcalfe, no. 72, March 1809, in Victor G. Keirnan, *Metcalfe's Mission to Lahore (1808-1809)*, Punjab Government Record Office, Monograph No. 21. Patiala: Language Department, Punjab, 1988, pp 100-101.

੨੩. *The Freedom Struggle in Hyderabad (A connected Account)* Vol. I, 1800-1857, p. 77.

੨੪. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਧਿਆਇ 97, ਬੰਦ 5-6. ■

ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੫ ਦਾ ਬਾਕੀ

(ਖੰਡੇ, ਚੱਕ੍ਰ ਅਤੇ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ

-ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ*

ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉਲੇਖ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਲਿਖਾਰੀ, ਉੱਚਤਮ ਧਰਮ ਸਾਧਕ, ਸਿਧਾਂਤ-ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਗਏ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਛੇੜੇ ਗਏ ਉਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰਨਾ ਆਵਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜੂਝੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਅਸਲੋਂ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੈਰੀ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਪੂਰਣ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈ ਮਨ ਹਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਵੇਖਣ ਦਾ ਪਰਿਪਕ ਅਭਿਆਸੀ ਸੀ।

ਖੰਡੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਦੋ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਬੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਇੱਕੋ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ, ਦੋ ਸ੍ਵਤੰਤਰ ਹੋਂਦਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਖੰਡੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਉਦਗਮ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਦੂਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਦੋ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਰਵਾਧਿਕ ਦੂਰੀਆਂ ਖੰਡੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਕ, ਪਰ ਸੂਖਮ ਤਾਤਵਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ‘ਪ੍ਰੰਧੁਕਾਰਾ-ਕਾਲ’ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਤਿਵਾਦੀ

*Incharge, Dr. Balbir Singh Sahitya Kendra, 20, Pritam Road, Dehradun,
M:- 99971-39539, 94630-62026

ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਵਧੀਕ ਦੂਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਾਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵੱਲ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਤਿ-ਕਾਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਨਾਸ਼-ਕਾਲ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਬਹਾਲੀ ਹੋਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੰਥਾਂ ਨੇ ਕਲਿ ਕੀ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਣ ਜਾਂ ਮਹਿੰਦੀ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੇ ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਦੀ ਮਨੋਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਸਤਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਚਾਨਣ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ, ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮਿਲਣ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਧਰਮ ਜਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਤਨ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਇਤਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਖੇਡ ਦਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਜਿੱਥੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ, ਸੁਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸਮੇਟੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਾਰਮਿਕ ਸਭ ਜੀਵ ਇੱਕੋ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਰਗ ਜਾਂ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਧਕੇਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਮ-ਫਲ। ਫਿਰ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀ ਉਹੋ ਸਥਿਤੀ ਆ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਜਬ ਅਕਾਰੁ ਇਹੁ ਕਛੁ ਨ ਦ੍ਰਿਸਟੇਤਾ ॥ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤਬ ਕਹ ਤੇ ਹੇਤਾ ॥

ਜਬ ਧਾਰੀ ਆਪਨ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ॥ ਤਬ ਬੈਰ ਬਿਰੋਧ ਕਿਸੁ ਸੰਗਿ ਕਮਾਤਿ ॥

ਜਬ ਇਸ ਕਾ ਬਰਨੁ ਚਿਹਨੁ ਨ ਜਾਪਤ ॥ ਤਬ ਹਰਖ ਸੋਗ ਕਹੁ ਕਿਸਹਿ ਬਿਆਪਤ ॥

ਜਬ ਆਪਨ ਆਪ ਆਪਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ॥ ਤਬ ਮੋਹ ਕਹਾ ਕਿਸੁ ਹੋਵਤ ਭਰਮ ॥

(ਪੰਨਾ ੨੯੦)

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੰਡੇ ਉੱਤੇ ਦਰਸਾਈ ਪਹਿਲੀ ਸਰਵਾਧਿਕ ਦੂਰੀ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਫਿਰ ਦੂਰੀ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫਿਰ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸਰਵਾਧਿਕ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਤਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੂਰੀ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸੇ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਦੀ ਇਕ ਅੰਤਿਮ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੂਰੀ ਸਦਾ ਲਈ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਮਿਲਾਪ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰਨ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ

ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਨਣ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਇਸ ਵਧਦੀ ਘਟਦੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ, ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਅਵਿੱਦਿਆ, ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਖੰਡੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੇਖਾਵਾਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ, ਦੂਰ ਜਾਂ ਵੱਖ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਂ ਅਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸੂਚਾਲਿਤ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇੱਕੋ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਨਣ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਜਲੌ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ, ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ‘ਮਾਨੀ’ ਧਰਮ ਵਰਗੇ ਮਤਿ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਚਾਨਣ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਟ ਚੁੱਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਮਾਇਆਵਾਦ ਆਪਣੇ ਸਾਰ ਕਾਰਨ ਮਾਨੀ ਦੇ ਮਤਿ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਝੂਠ ਨੇ ਢੱਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਗਤ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਮਾਇਆ-ਜੀਨਿਤ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਗਤ ਦਾ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ ਵਿਦਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਹਨੇਰੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਨਾ ਹਨੇਰਾ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਢੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਜਗਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਛਿਪ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੀਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਡ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟੀਮਾਂ। ਇਹ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਘੁਪ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ

ਸੱਚ, ਵਿੱਦਿਆ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਨਣ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨ-ਗੁਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ‘ਹਾਥਿ ਦੀਪੁ ਕੂਏ ਪਰੈ’ ਦੇ ਕਥਨ ਵਾਂਗ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਬਿਖ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠਤਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਵਿਚਾਰਿਆਂ, ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਚੋਣ ਵਾਸਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਜਾਂ ਚਾਨਣ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਖੰਡੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਦੀਆਂ ਬੋਧਕ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਣ ਨਾਲ ਅੰਧੇਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੰਡੇ ਉੱਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਸਰਵਾਧਿਕ ਦੂਰੀਆਂ ਮਹਾਨ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਗਮਨ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸਰਵਾਧਿਕ ਦੂਰੀ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਤਾਰ ਕਾਰਨ ਅੰਧੇਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮੀਪ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ (ਅਰਥਾਤ ਅਵਤਾਰ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ) ਦਖਲ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਤਿ-ਕਾਲ ਵੱਲ ਵਧਦੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਧੇਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਫਰਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਦੁਰਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸੇ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿ-ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਫਿਰ ਸਤਿ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਤਿ-ਕਾਲ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਅਵਤਾਰੀ ਕੌਤਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੰਕਤੀ ‘ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਇਆ’ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਗੋਲ ਚੱਕ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਦੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਚੱਕ੍ਰ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅੱਗੇ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਨ੍ਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾਲੀਪਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਸੂਨਯਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੀ। ਸੂਖਮ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਵਿਚ ਵੀ। ਚੱਕ੍ਰ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਨਾ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ। ਜੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਬਿਖਰਾਅ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਸਮਾਨ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਰੱਬ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਾ ਪੱਛਮ ਵਿਚ। ਨਾ ਉਹ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ। ਨਾ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਨਾ ਹੇਠਾਂ। ਇੰਝ ਨਾ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰ। ਨਾ ਕੋਈ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਸਵਰਗ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਪਾਤਾਲਪੁਰੀ ਰੂਪ ਨਰਕ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ‘ਦਖਨ ਦੇਸਿ ਹਰੀ ਕਾ ਬਾਸਾ ਪਛਿਮਿ ਅਲਹ ਮੁਕਾਮਾ’ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਿਖੇਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ’ਤੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਇਕਸਮਾਨ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ’ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵਸਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਹਰ ਉਹ ਜੀਵ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੱਕ੍ਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਧਾਰ ਉਤਨੀ ਸੂਖਮ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨੀ ਬਾਹਰਲੀ। ਚੱਕ੍ਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਧਾਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਥੂਲ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਥੂਲਤਾ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੂਖਮ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੁਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੰਕੁਚਿਤ ਜਾਂ ਮਾਇਆ-ਲਿਪਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੰਤ-ਸਰੂਪ ਵਲ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਥੂਲਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਂਦਿਆਂ ਉਸ ਸੂਖਮ ਅੰਤਿਮ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਅਨੰਤ, ਅਸੀਮ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਸਮੁੱਚਾ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚਾ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ

ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਸਾਕਾਰ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਮਟਿਆ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕਸਮਾਨ ਪਸਰੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਮੁਕਤ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤਿ-ਮਾਰਗ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਰਸਤਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਭ ਤਰਫ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਸਦੇ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਖਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰਾਂ ਪਸਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤਿ-ਦਰ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਕੀਰਣ ਪੰਥਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਲਈ ਖੁੱਲਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤਿ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਲਈ ਇਕਸਮਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਵਲ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੰਤ-ਸਾਗਰ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਰਮਨ ਵਿਚ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਚਿਤ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੀ ਸਥੂਲਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨ ਭਾਵ ਅਹੰ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੁਕਤਿ ਦਾ ਦਰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨ ਦਾ ਅਹੰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੁਕਤਿ-ਮਾਰਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਸ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਵਚਨ ਹੈ:

ਸਲੋਕੁ ॥ ਕਬੀਰ ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੁੜਾ ਰਾਈ ਦਸਵੈ ਭਾਇ ॥

ਮਨੁ ਤਉ ਮੈਗਲੁ ਹੋਇ ਰਹਾ ਨਿਕਸਿਆ ਕਿਉ ਕਰਿ ਜਾਇ ॥

ਐਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੇ ਮਿਲੈ ਤੁਠਾ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ॥

ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਮੋਕਲਾ ਸਹਜੇ ਆਵਉ ਜਾਉ ॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੯)

ਚੱਕ੍ਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖੂਬੀ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਵਿਵੇਚਨ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੇਟਣ ਦਾ ਅਨਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਏਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। 'ਸਾਂਖਯ' ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਜੁ ਇਹ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਅਵੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥੂਲ ਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਹ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੁਪਤ ਹਨ। ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜੋ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ

ਆਦਿ-ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੁਰਖ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਅਨਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥਕ-ਜਗਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲੁਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਦਾ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਨਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਾਨਵ ਸੂਖਮ-ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਚਿਤ੍ਰਣ ਪਿੱਛੇ ਵਿਦਮਾਨ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਜਾ ਵਾਸਤੇ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਹ ਉਹ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਅਮਰ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਣ। ਖੰਡੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਚ ਗੋਲ ਚੱਕ੍ਰ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸਰਗੁਣਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ) ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਰੂਪਧਾਰੀ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਅਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਥੂਲ ਸਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ, ਜਾਂ ਮਿਟ ਜਾਣਾ ਕਾਲ-ਅਧੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਵੀ ਲੱਭੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਲ-ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਦਲ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹੋ ਹੈ, ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ/ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਹੈ-

ਸੁਅਸਤਿ ਆਥਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ ॥ ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ ॥

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਬਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ ॥

ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ ॥

ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ ॥

ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਬਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ ॥

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥

(ਪੰਨਾ ੪)

ਚੱਕ੍ਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਚਨਾ ਦੇ cyclical ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਇਕ ਚੱਕ੍ਰ ਹੈ। ਕਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਇਕ ਚੱਕ੍ਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਚੱਕ੍ਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੱਕ੍ਰ-ਸੁਭਾਅ ਹਰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਚੱਕ੍ਰ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਧੁਰੀ ਉੱਤੇ ਉਹ ਚੱਕ੍ਰ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੁਰੀ ਸਥੂਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੱਕ੍ਰ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਧੁਰੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੁਖਮ ਤਤ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਧੁਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅੰਦਰਲੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਈਏ, ਤਾਂ ਹਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਧੁਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਭ੍ਰਮ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਧੁਰੀ ਉੱਤੇ ਸਥੂਲ ਗ੍ਰਹਿ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮ-ਤਤ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਚੱਕ੍ਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਾਰੇ (ਸਥੂਲ) ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਕੇ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਧੁਰੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮਦੇ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਬੜੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਵੀ ਵਿਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮੁਖ-ਅੰਗ ਹੈ, ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਅਰੰਭ-ਬਿੰਦੂ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤਿਮ-ਛੋਰ ਉੱਤੇ ਮਿਲਨ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਨਿਕਾਸ ਹੈ, ਵੱਖਰਾ ਰਾਹ ਹੈ, ਵੱਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਬਸ ਇੱਕੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਛਾਪ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰੂਪ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਅਤਿ-ਪ੍ਰਬਲ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਰ ਖੜੋਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਿਰੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਵੱਖਰੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਜਾਹਿਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ। ਧਰਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆੰਤਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੇ ਕਾਮਾਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਧਰਮ

ਨੇ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਲੇ ਅਧਿਆਤਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਜਗਤ ਭਾਵ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਘੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਬੋਣੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਗਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੇਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਖੰਡਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਖੜੋਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੰਤਨ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਥੂਲ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਧਿ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਧਰਮ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਖੰਡਾ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵ-ਅਜੀਵ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲੋੜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਪੂਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਧਰਮ ਨੇ ਮੁਕਤੀ-ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸ਼ੇ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਧਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਪਹਿਨੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਬੱਧੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਢਾਡੀ ਨੱਥ ਮਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਡੇ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਦ ‘ਦੋ ਤਲਵਾਰੀਂ ਬੱਧੀਆਂ ਇਕ ਮੀਰ ਦੀ ਇਕ ਪੀਰ ਦੀ’ ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਜਿਆ ਹੈ। ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਇਕ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਰਪਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਦੂਸਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਧਨ ਅਰਥਾਤ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੁਨੀਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਜਿਥੇ ਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਪੂਰਣ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਬੋਣਾ ਹੋਵੇ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਹੋਣ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ

ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ, ਪਰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਵੀ ਨਾ ਕਰਨ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਦਵਰਤੋਂ ਸਿਖਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮਾਨਵ-ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰੇ। (ਕੁਝ ਸੁਹਿਰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ‘ਖਾਲਸਾ’ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ’ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ)। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਮਾਨਵ-ਮੁਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸੱਚਾ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਵਿਵਹਾਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਧਰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਤਾ ਦਾ ਪਿੱਛਲਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਆਸਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਵਰਤੇ, ਧਰਮ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਵਾਂਛਿਤ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਖਮ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲਗੱਡ ਨਾ ਹੋਣ। ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਾ ਘੇਰਣਾ ਇਹੋ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਧੂਰੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਪੂਰਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਅਰਥਾਤ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਪੂਰਣਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਧੀਨ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਉਚੇਰਾ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਤਨੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਿਸ ਉਚੇਰੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਉਚਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚਿਤਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਵਗੀਣ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਰਥ ਚਿੰਤਨ-ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਵਿਵੇਕ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਤ੍ਰਣ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਸਰੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦਗਤੀ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਗਿਆਨਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ-- ਪੜ

ਸੋਮਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼

-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ*

ਸੋਮਵਾਰਿ ਸਚਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥ ਤਿਸ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥

ਆਖਿ ਆਖਿ ਰਹੇ ਸਭਿ ਲਿਵ ਲਾਇ॥ ਜਿਸੁ ਦੇਵੈ ਤਿਸੁ ਪਲੈ ਪਾਇ॥

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਲਖਿਆ ਨ ਜਾਇ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਹਰਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੮੪੧)

ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦਿਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਭਰਮ-ਮਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਪੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਵਾਰ ਸਤ ਮਹਲਾ ੩' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਸਤ ਜਾਂ ਸਤਵਾਰਾ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰੀ ਤਲ 'ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਵਾਰੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੇ ਤੀਜੇ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜੋ ਸਮੂਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਾਡੀ ਸਫਲ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। 'ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੩ ਵਾਰ ਸਤ' ਅਤੇ 'ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਵਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ' ਬਾਣੀ, ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਦਿਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੰਡਨਮਈ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਖੰਡਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਡਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖੰਡਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਪੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨੀ ਭਾਵ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੰਡਨ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੰਡਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਥਿਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਖੰਡ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ:

ਦਿਨੁ ਰੈਣਿ ਸਭ ਸੁਹਾਵਣੇ ਪਿਆਰੇ ਜਿਤੁ ਜਪੀਐ ਹਰਿ ਨਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੪੩੨)

ਹੁਣ ਜੇਕਰ 'ਸੋਮਵਾਰ' ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣੀਏ ਤਾਂ 'ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੋਮ' ਨਾਮ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਹੈ। ਸੋਮਵਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੋਮ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੋਮ ਨੂੰ ਅਤ੍ਰਿ ਰਿਖੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਕਿਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਅਤ੍ਰਿ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਸੋਮ' ਇਕ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਮਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਈ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਟ ਲੋਕ ਫੋਕਟ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਮੰਨੀ ਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਮਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਇਹ

*ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਸੋ: +੯੧੯੮੧੫੯-੮੫੫੫੯

ਵਰਤ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵਰਤ ਚੇਤ, ਵੈਸਾਖ, ਸਾਵਣ, ਕੱਤਕ ਜਾਂ ਮੱਘਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੋਮਵਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਮਵਾਰ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰ ਸੋਮਵਾਰ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਰਮ ਵੀ ਪਾਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜੇਕਰ ਸੋਮਵਾਰੀ ਮੱਸਿਆ ਚੇਤ ਜਾਂ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਹੈ। ਦਿਨਾਂ/ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਮਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਸੋਮਵਾਰ-ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੰਦਰਮਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਭਰਮ ਤੇ ਪਖੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਮ (ਚੰਦਰਮਾ) ਨੂੰ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਦਾ ਵੀ ਸਰਾਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਬੁਣਨ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲਵੇ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਰੱਸੀਆਂ ਵਗਾ ਕੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਉ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਇਸ ਦਿਨ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਤਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੋਮਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾਇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸੋਮਵਾਰਿ ਸਸਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਝਰੈ॥ ਚਾਖਤ ਬੇਗਿ ਸਗਲ ਬਿਖ ਹਰੈ॥

ਬਾਣੀ ਰੋਕਿਆ ਰਹੈ ਦੁਆਰ॥ ਤਉ ਮਨੁ ਮਤਵਾਰੋ ਪੀਵਨਹਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੪)

ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਸੋਮਵਾਰ (ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਦਿਨ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੱਖਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ (ਸਗਲ ਬਿਖ) ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸਤ ਹੋਇਆ ਮਨ ਉਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਇੱਥੇ ਸਭ ਭਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੋਮਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਜੋ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਇਹ ਹਨ। (ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।)

ਹੇ ਭਾਈ! ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ) ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਦਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਂਝ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਸੁਰਤ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ (ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ) ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਸਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਸੋਮਵਾਰ ਦੇ ਭਰਮਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਉਲਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ■

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲਮ:

ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ

—ਸ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋਂ*

ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਿਦਕ ਦਾ
ਪਾਠ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ
ਪਾਵੇ ਹੇਠਾਂ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰੜ ਅਜਮਾਇਆ
ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਿਦਕ ਦਾ
ਪਾਠ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ

ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ, ਜੋ
ਮਾਂਵਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ
ਪਰਖਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਹ
ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ
ਦੁੱਖ ਫੇਰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਜਦੋਂ
ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਸਰਮਾਇਆ
ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਿਦਕ ਦਾ
ਪਾਠ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ

ਤਿਆਗ ਦਾ ਜੋ ਪਾਠ, ਪਾਠ
ਮਾਂਵਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ
ਅਣਖ ਦੀ ਜੋਤ, ਜੋਤ
ਦਿਲਾਂ 'ਚ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ
ਉਹੀ ਜੋਤ ਅਮਰ ਰਹੇ, ਹੁੰਦਾ

ਜਿਸਨੇ ਚੁਫੇਰਾ ਰੁਸਨਾਇਆ।
ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਿਦਕ ਦਾ
ਪਾਠ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ

ਲਾਲਚਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ
ਤਖਤ ਤੇ ਤਾਜ ਨੂੰ
ਦੱਸਦੀਆਂ ਸੁਣਨਾ
ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ
ਉਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦਾ, ਹੁੰਦਾ
ਲਾਲਚਾਂ ਨੂੰ ਜੀਹਨੇ ਠੁਕਰਾਇਆ
ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਿਦਕ ਦਾ
ਪਾਠ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ

ਤੱਤੀ ਤੱਤੀ ਰੇਤ ਵੀ ਹੈ
ਠੰਢੀ ਠੰਢੀ ਲਗਦੀ
ਭਾਵੇਂ ਤਵੀ ਹੇਠ ਅੱਗ
ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਹੈ ਦਗਦੀ
ਪਾਪਾਂ ਅਤੇ ਕਪਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਕਦੇ
ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰੁਤਬਾ ਘਟਾਇਆ
ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਿਦਕ ਦਾ
ਪਾਠ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ

ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ

-ਸ੍ਰੀ. ਆਰ. ਐੱਲ. ਸਭਰਵਾਲ*

ਮਨ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਤਨ ਦਾ ਮਾਲਕ,
ਜੋ ਚਾਹੇ ਮਨ ਕਰਦਾ !
ਤਨ ਗੁਲਾਮ ਵਿਚਾਰਾ ਮਨ ਦਾ
ਬਿਨ ਮਨ-ਤਨ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ !
ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੈ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਤੋਂ,
ਹਰ ਥਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ !
ਮਨ ਬੇਕਾਬੂ, ਬੇਚੈਨ, ਬੇਸਬਰਾ,
ਰੁਕ ਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਬਹਿੰਦਾ ।

ਮਨ ਤੱਤ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸਮੁੰਦਰਾਂ,
ਬੇਚੈਨ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ।
ਮਨ ਤੱਤ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਦੇ ਵਗਦਾ,
ਹਰ ਦਮ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ !
ਮਨ ਤੱਤ ਅੱਗ ਕਦੇ ਨਾ ਬੁੱਝਦੀ,
ਪਲ-ਪਲ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ।
ਮਨ ਤੱਤ ਧਰਤੀ ਉਪਜੇ-ਬਿਨਸੇ,
ਸਿਰਜਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ !

ਚਾਰ ਤੱਤ ਜਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ,
ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ।
ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ਹੈ ਉੱਤਮ ਅਸ਼ਰਫ
ਰੱਬ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ !
ਜੋ ਪਿੰਡੇ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੈ ਸੋਈ,
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਹਿੰਦਾ ।
ਭਾਨ ਰੂਪ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਭਾਈ,
ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਮਨ ਬੇ ਕਾਬੂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੈ,
ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਨੱਸ !
ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਪਕੜ ਲਗਾਮ,
ਸਤਿਨਾਮ ਨਾਲ ਕੱਸ !
ਖਿਦਮਤ-ਖਲਕ ਖੁਦਾਈ ਕਰਕੇ,
ਮਨ ਨੂੰ ਕਰ ਲੈ ਵੱਸ !
ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ,
ਜਿਸ ਮਨ ਕੀਤਾ ਵੱਸ ।

ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਸੁਕਰਾਨੇ ਦਾ,
ਮਨ ਨੂੰ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾ ।
ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗਿੱਝ ਜਾਵੇਂਗਾ
ਸਤਿਨਾਮ ਚਿੱਤ ਲਾ !
ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਨ ਬਾਹਰ ਭੱਜੇ,
ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ।
ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਚਿੱਤ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਉ ।
ਕਰ ਖਿਦਮਤ ਖਲਕ ਖੁਦਾ ।

ਮਨ ਜਿੱਤਿਆ ਤਨ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋਇਆ,
ਸੋਝੀ ਅੰਦਰ ਆਈ !
ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਅਗੰਮ ਦੇ,
ਭੇਦ ਰਹਿਆ ਨਾ ਕਾਈ !
ਬਾਹਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਡਾ,
ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ ਖੁਦਾਈ !
ਸੱਜਣ ਸੁਹੇਲਾ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ,
ਭੁੱਲੀ ਫਿਰੇ ਲੋਕਾਈ ।

ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ

-ਸ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ 'ਸਰਦਾਰ ਪੰਛੀ'*

ਰਗਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਗੈਰਤ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੇ ਮੈਂ ਜੁਲਮ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।
ਕਿਸੇ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਦਾ ਵੀ ਖੂਨ ਹੁਣ ਮੈਂ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।
ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਜੁਲਮ ਢਾਹੋ ਹੁਕਮ ਰੱਬ ਦਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।
ਜੁਲਮ ਦਾ ਦਾਗ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਲ ਧੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਜੁਲਮ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੀ ਹੱਥ 'ਚ ਕਿਰਪਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
ਉਹੀ ਮਜ਼ਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਹਦੀ ਔਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
ਭਵਾਨੀ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੀ।
ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਕਿਰਪਾਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਦਸਾਂ ਨੌਹਾਂ ਦੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਰਤ ਖਾਣਾ, ਹੁਕਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ।
ਤੇ ਤੋੜੇ ਜਾਤਾਂ ਪਾਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ, ਹੁਕਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ।
ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਆਇਆ ਉਹ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦਾ ਜੀਅ ਹੈ।
ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਹੈ।

ਛੁਡਾਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਬਦਾਲੀ ਤੋਂ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਅਲਗ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜ਼ੁਲਮ ਕੋਈ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।
ਮਦਦ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਕਰਨੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।
ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਸਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ।
ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ।

ਉਸੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ
ਅਲਗ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅੱਗੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਝੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ।
ਇਹ ਸੱਚੇ ਰਾਹ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਦੇ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ।
ਧਰਮ ਈਮਾਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਕਟਾ ਲੈਂਦੇ।
ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੇਜ਼ੇ 'ਤੇ ਟੰਗਾ ਲੈਂਦੇ।

ਅਸਾਂ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਆਪਣੀ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਦਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਅਲਗ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ

—ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਉਣੀ,
ਸਾਬਤ ਸੁਰਤ ਦਿੱਖ ਬਣਾਉਣੀ।
ਸਿਰ 'ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਣੀ,
ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਕਰ ਪੁਗਾਉਣੀ।
ਗੁਰੂ-ਗਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ,
ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਰਪਾਨ ਉਠਾਉਣੀ।
ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ,
ਇਸ ਦੀ ਹੈ ਲਹਿਰ ਚਲਾਉਣੀ।

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਕੇ,
ਸਿੱਖੀ ਹੈ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣੀ।
ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕੋ,
ਇਹ ਹੈ ਰਵਾਇਤ ਚਲਾਉਣੀ।
ਲੰਗਰ 'ਚ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ,
ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਪ ਕੇ,
ਸਾਝ ਦੀ ਪਿਰਤ ਹੈ ਪਾਉਣੀ।

*ਮਾਊਂਟ ਐਵੀਨਿਊ, ਨੇੜੇ ਚਿਲਡਰਨ ਪਾਰਕ, ਫਗਵਾੜਾ ਰੋਡ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਮੋ: +੯੧੯੪੬੩੮-੫੪੨੦੯

ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ

-ਸ. ਰਣਯੋਧ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ*

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਲਾਇਆ
ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ
ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਰਹੇ ਨਾ ਕੋਈ ਵਾਂਝਾ ਹੈ
ਸਬਕ ਇੱਕੋ ਦਾ ਸਿਖਾਇਆ।
ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ, ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਇਹ ਕਾਦਰ ਆਪ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਉਹ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਫੁਰਮਾਇਆ
ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਜਜਾਇਆ
ਇਹ ਸਭ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੋ, ਡਰਾਵੇ ਨਾ ਆਪ ਡਰੇ
ਕਰਨਾ ਪਿਆਰ ਸਿਖਾਇਆ।
ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ, ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਇਹ ਕਾਦਰ ਆਪ ਬਣਾਇਆ।

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕ ਨੇ ਮੰਨਦੇ ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਸੋਹਣਾ
ਇਸਦੇ ਵਰਗਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ
ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਾਨ ਏਦ੍ਰੀ, ਗੱਲ ਮਹਾਨ ਏਦ੍ਰੀ, ਗਲੇ ਸਭ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ
ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ, ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਇਹ ਕਾਦਰ ਆਪ ਬਣਾਇਆ।

ਦਾਹੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਦਸਤਾਰਾਂ
ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਦਾ ਛੁਪ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਹੋਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
ਇਹ ਕਰਦਾ ਮਾਣ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ
ਦੁੱਖ ਦੁਖੀ ਦਾ ਵੰਡਾਇਆ
ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ, ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਇਹ ਕਾਦਰ ਆਪ ਬਣਾਇਆ।

ਯੋਧਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਸਿਮਰ ਲਿਖਣ ਏਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ
ਇੱਕੋ ਹੈ ਜੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਦਾ ਝੱਲੇ ਕਿਸੇ ਲਈ ਬਿਪਤਾ
ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਮੰਗੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ
ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਇਆ
ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ, ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਇਹ ਕਾਦਰ ਆਪ ਬਣਾਇਆ।

*ਖੋਦੇ ਬਾਂਗਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਮੋ: +੯੧੯੮੫੫੩-੧੬੩੫੮

ਜਥੇ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ੬ ਜੁਲਾਈ:- ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਰੁਣ ਜੇਤਲੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੱਤਰਕਾ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਰੁਣ ਜੇਤਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਵੇਰੇ ੮:੦੦ ਤੋਂ ੯:੦੦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ੮:੩੦ ਤੋਂ ੯:੩੦ ਵਜੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ

ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ੧ ਜੁਲਾਈ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਣਉੱਚਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਾ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੇ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ : ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ੧੦ ਜੁਲਾਈ :- ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੱਤਰਕਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਚੀਨ ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਤੀਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਊਧਮਪੁਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਮਨਗਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਰ ਮਨਜੀਲਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੇ ਅਸਥਾਨਪੁਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸੇ

ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ੧੯੮੪ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਏ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁੜ ੧੯੮੭ 'ਚ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਲ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਰਾਮ ਨਗਰ) ਊਧਮਪੁਰ ਨੇ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੇ

ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮੁਕੰਮਲ ਰੀਪੋਰਟ ਨੰਬਰ ੩੫੯੬/੯੭/ ਐਸ ਕਿਊ, ਮਿਤੀ ੨੦-੧੨-੨੦੧੦ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਊਧਮਪੁਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੇੜਲੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਮੁੜ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਖਸਰਾ ਨੰਬਰ ੩੯੨/੫੨ ਪਿੰਡ ਸਰ ਮਨਜੀਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਮ ਨਗਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਊਧਮਪੁਰ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਊਧਮਪੁਰ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਜੋ ਕਿ ਡਵਿਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ਕਿ ੧੫-੨੦ ਕਨਾਲ ਹੈ, ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਵਸਨੀਕ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਿ ਮਾਣਯੋਗ

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਮਿਤੀ ੨੩-੦੩-੨੦੧੫ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਓ ਡਬਲਯੂ ਪੀ ਨੰਬਰ ੧੪੬/੨੦੧੫ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਊਧਮਪੁਰ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਸਦੀਕਸ਼ੁਦਾ ਕਾਪੀ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ੬ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਸਪੀਕਿੰਗ ਆਰਡਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜਲਦ ਤੋਂ ਜਲਦ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ।

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੪ ਜੁਲਾਈ:- ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਵੱਲੋਂ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ੭ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਭਰਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਲਵਲਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ੭ ਦਿਨਾਂ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ 'ਚ ਕਰੀਬ

੨੦੦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂਸਰ ਸਤਲਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਗਰ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਉਪਰਾਲਾ ਦੱਸਦਿਆਂ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪ੍ਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਸੰਮਾ ਸਿੰਘ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ (ਯੂ.ਪੀ.) ਵੱਲੋਂ ੨੪ ਮਈ, ੨੦੧੫ ਤੋਂ ੨੩ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਰਾਮਨਗਰ ਕਲੋਨੀ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ (ਯੂ.ਪੀ.) ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ੧੦੦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ, ਕੀਰਤਨ, ਤਬਲਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਧ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੀਬੀ ਕਮਲੇਸ਼ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ। ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੀਬੀ ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ, ਸ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ

ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ (ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਝਾਰਖੰਡ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਤਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅੰਦਰ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਲਾਏ ਗਏ। ਇਹ ਕੈਂਪ ੧੪ ਮਈ, ੨੦੧੫ ਤੋਂ ੭ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਪ੍ਰਗਟ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋ.ਗੁ:ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਭੋਟਾ-ਰਹਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਕਾਪੀਆਂ, ਪੈਨ, ਫਾਈਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮਗਰੀ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਦੇ ਸ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਬੀਬੀ ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, ਸ. ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ.ਅਰਜਨ

ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਪਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੀਬੀ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿੰਡ ਦਕੋਹਾ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ੭ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਪਿੰਡ ਦਕੋਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੪੫ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ੨੭ ਮਈ ਤੋਂ ੭ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਕਥਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਅਠੌਲਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ

ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁ: ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਪਿੰਡ ਅਠੌਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ੯ ਜੂਨ ਤੋਂ ੨੫ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਪਿੰਡ ਅਠੌਲਾ ਵਿਖੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਾਸਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਦਸਤਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਅਠੌਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂਬਰ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੪ ਜੁਲਾਈ, ੨੦੧੫ ਦਿਨ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਬਸਤੀ ਸ਼ੇਖ, ਗੁ: ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ੧੩੭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਭਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਕਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ) ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ-ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਵਿਚ ੩੪੭੮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮਿਤੀ ੧ ਮਈ, ੨੦੧੫ ਤੋਂ ੩੦ ਜੂਨ ੨੦੧੫ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੯੭੬ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ।

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈੱਟ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਸ. ਦਲਮੇਘ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮਿਤੀ ੫-੮-੨੦੧੫